

ΑΡΙΑΔΝΗ ΓΚΑΡΤΖΙΟΥ-ΤΑΓΓΗ
Καθηγήτρια Παν/μίου Ιωαννίνων
agartziu@cc.uoi.gr

ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΣ ΤΗΣ ΜΝΗΣΤΗΡΟΦΟΝΙΑΣ*

Περίληψη. Το παιχνίδι των χωροχρονικών, πολιτικών και κοινωνικών διαστάσεων στην *Οδύσσεια* αποτυπώνεται με τον πλέον αριστοτεχνικό τρόπο κατά την τελική αναμέτρηση του Οδυσσέα με τους μνηστήρες στον κεντρικό χώρο του οίκου, το *μέγαρον*. Οι απαιτήσεις των μνηστήρων, μιας ολόκληρης γενιάς νέων ανδρών που κατατρώγουν τα αγαθά, εποφθαλμιούν τη σύζυγο και την εξουσία του Οδυσσέα, του κυρίου του οίκου, εικονογραφούνται σύμφωνα με ένα περίτεχνο λογοτεχνικό αλλά ξεκάθαρα πολιτικό σχήμα. Οι μνηστήρες, οι οποίοι έχουν υπεισέλθει τοπογραφικά και κοινωνικά στο κέντρο του οίκου, διεκδικούν με ατάσθαλο και υβριστικό τρόπο όσα δεν τους ανήκουν αμφιβητώντας τους ηρωικούς κώδικες. Η καθοριστικής σημασίας σύγκρουση μεταξύ των νεαρών διεκδητικών και του γηραιού κυρίου του οίκου εκφράζει τις βαθύτατες αντιδικίες μεταξύ των εκπροσώπων δύο διαφορετικών κοινωνικών ομάδων. Με τη νίκη του Οδυσσέα, γνωστή ως μνηστηροφονία, επιλύεται η βαθύτατη κρίση που έχει προκύψει από την αμφισβήτηση εκ μέρους των μνηστήρων των δικαιωμάτων των ενοίκων του οίκου, και από την επανεκδίκηση εκ μέρους του Οδυσσέα όσων κάποτε του ανήκαν. Ταυτόχρονα όμως, κατά την τελική αναμέτρηση Οδυσσέα και μνηστήρων εντός του *μεγάλου*, δηλώνεται η αδυναμία της “οδυσσειακής” κοινότητας της Ιθάκης να αποδεχθεί μία νέα κατάσταση, που έχει προκύψει από την *στάσιν* της νέας γενιάς, η οποία στην ουσία συνιστά αποδόμηση των παλαιών αξιών του οίκου. Με τον τρόπο αυτό, η ομηρική Ιθάκη απορρίπτει τους κλυδωνισμούς που οδήγησαν στους νέους πολιτικούς θεσμούς. Η νίκη στο *μέγαρον* επαναφέρει τον Οδυσσέα στην εξουσία του, εμποδίζει όμως την ομηρική Ιθάκη να προσαρμοστεί στην πραγματικότητα της αναδεδόμενης πόλης. Η ποιητική λύση δεν είναι παρά μία επιστροφή στην παλαιά “χρυσή” εποχή του οίκου.

*Μια πρώτη μορφή της εργασίας ανακοινώθηκε στο 13^ο σεμινάριο ομηρικής φιλολογίας (Ιθάκη 15-19 Σεπτεμβρίου 2008) και ακολούθως στο Σύνδεσμο Φιλολόγων Νομού Λακωνίας (Σπάρτη 18-19 Μαρτίου 2013).

Abstract. The game of temporal-spatial, political and social repercussions in the *Odyssey* is imprinted most masterfully during the ultimate confrontation of Odysseus with the suitors that takes place in the central site of the *oikos*, the *megaron*. The demands of the suitors, a whole generation of young men who prey on the goods of Odysseus, the master of the *oikos*, and who covet his wife and wealth, are depicted according to a complex yet clear political form. The suitors, who have topographically and socially superseded the center of the *oikos*, claim what is not theirs with an irregular and hybriatic manner and thus contesting the heroic codes. The conflict between the young pretenders and the older master of the *oikos* is of definitive importance and expresses the deeper conflict between the representatives of two distinct social groups. With the victory of Odysseus, also known as *mnēstērophonia* the profound crisis caused by the suitors' challenging the rights of the residents of the *oikos*, is resolved, resulting to the reclaim on the part of Odysseus of everything that was once his own. At the same time, however, during the final conformation between Odysseus and the suitors within the *megaron*, we witness the display of the incapability of the "odyssean" community of Ithaca to accept the new circumstance that has sprung from the stasis of the new generation, and which essentially constitutes a deconstruction of the *oikos*' old values. In this manner, the Homeric Ithaca rejects the *stasis* which has led to the new political institutions. The victory within the *megaron* restores Odysseus back to his powerful position, yet it impedes Ithaca from adjusting to the reality of the emerging *polis*. The poetic solution is but a return to the old "golden" era of the *oikos*.

1. Οι μνηστήρες μεταξύ μεγάρου και αγοράς

α. Οι μνηστήρες στο μέγαρον

Η τελική αναμέτρηση του Οδυσσέα με τους μνηστήρες, γνωστή ως μνηστηροφονία¹, η οποία καθιερώνει την εκ νέου κυριαρχία του ήρωα στον οίκο του, λαμβάνει χώρα στο μέγαρον το βράδυ της 40ής

1. Τα όσα έχουν γραφεί, έως τώρα, για το ρόλο των μνηστήρων στην *Ὀδύσσεια* καλύπτουν επί μέρους πτυχές του θέματος. Βλ. Ζαμάρου, 1991· Felson-Rubin 1994, 111 κε, που αναφέρεται στα ατομικά γνωρίσματα των σπουδαιότερων από αυτούς· Thalmann 1998a, 180 κε· Lateiner 1995⁴, 203 κε, που επικεντρώνεται στην κοινωνική θέση των μνηστήρων και την κρίση στον οίκο, οικονομική και πολιτική·

ημέρας της επικής αφήγησης. Η επιλογή του συγκεκριμένου χώρου ως τόπου επίλυσης της κρίσης που σοβεί τα τρία τελευταία χρόνια στον οδυσσειακό οίκο δεν είναι τυχαία αφού το *μέγαρον* δεν είναι απλά ο κεντρικός χώρος του οίκου, αλλά ο ομφαλός μιας κοινωνικής δραστηριότητας, στην οποία κυριαρχούν οι δυνάμεις της αμφισβήτησης². Το ερώτημα επομένως που θα μας απασχολήσει στρέφεται γύρω από το ρόλο του συγκεκριμένου χώρου σε συνδυασμό με τις χρονικές παραμέτρους που οριοθετούν την ύστατη στιγμή της αντιπαράθεσης μεταξύ των σημαντικότερων αντιπάλων, δηλαδή του Οδυσσέα και των μνηστήρων.

Στην παρούσα εργασία θα επιμείνω κυρίως στην ανίχνευση των στοιχείων εκείνων που τονίζουν ή αναδεικνύουν ορισμένες πολιτικές και κοινωνικές πτυχές της θέσης των διεκδικητών του οίκου. Θεωρώντας την ομηρική εκδοχή καθαρά λογοτεχνική επινόηση του ποιητή, ο οποίος προβληματίζεται πάνω στην οργάνωση του οίκου του Οδυσσέα και τη θέση του στην οδυσσειακή κοινωνία, προφανώς δεν επιδιώκω την ένταξη των γεγονότων σε συγκεκριμένη ιστορική στιγμή³. Εξάλλου, η αυστηρή διάκριση ανάμεσα στην καθαρά λογοτεχνική και ιστορικοιστική γραμμή ερμηνείας παραμένει προβληματική. Το βέβαιο, πάντως, είναι ότι κατά τον ελάχιστο αφηγηματικό χρόνο και

Μαρωνίτης 2005a3, 317-332. Η μελέτη του Steinrück 2008, παρά τον ελκυστικό της τίτλο, εστιάζει μόνο στο ρόλο των νέων ως ακροατών της ιαμβικής ποίησης. Για την ανάρμοστη συμπεριφορά των μνηστήρων, βλ. και παρακάτω σημ. 8.

2. Διάσταση την οποία έχει ήδη επισημάνει ο Lateiner 1995⁴, 132. Όπως πολύ σωστά έχει παρατηρήσει ο Μαρωνίτης 2005b, 231 κε, η μεγάλη κεντρική εσωτερική αίθουσα του παλατιού, δηλαδή το *μέγαρον* (όπου έχει τελεσθεί η μνηστηροφονία χ 120, 127, 143, 239, 257-274, 270, 299 κά.), δεν προσφέρεται για την εκτέλεση της φονικής πράξης. Ο χώρος είναι ένα ασφυκτικά περιορισμένο πεδίο, αφού σε αυτό συνωστίζονται, σύμφωνα με τον ποιητή, πολυάριθμοι μνηστήρες (π 247 κε), ο Οδυσσέας, ο Τηλέμαχος, δούλοι όπως ο Εύμαιος, ο Φιλοίτιος, η Ευρύκλεια, και πολλά αντικείμενα όπως θρόνοι, τραπέζια γεμάτα φαγητά κ.λπ.

3. Το θέμα της οργάνωσης της ομηρικής κοινωνίας είναι από τα πλέον αμφιλεγόμενα σημεία της ομηρικής έρευνας. Για τη σύνοψη του όλου προβληματισμού, τον οποίο είναι αδύνατο να παραθέσουμε εδώ, βλ. Hölkeskamp 2002, ιδ. 305 κε.

χώρο, που αφιερώνεται από τον ποιητή στα τελικά γεγονότα, υπολανθάνει ένα εκτεταμένο, χρονικά και τοπικά, πεδίο δράσης.

Ο οίκος του Οδυσσέα προβάλλεται ήδη από την πρώτη ραψωδία όταν οι θεοί αποφάσισαν ότι ο ήρωας έπρεπε να επιστρέψει στον οίκο και στην Ιθάκη (α 17-18, *τῶ οἱ ἐπεκλώσαντο θεοὶ οἴκόνδε νέεσθαι / εἰς Ἰθάκην*)⁴. Με την έναρξη του έργου, εν είδει θεατρικής σκηνής οι «ηθοποιοί» καταλαμβάνουν τις θέσεις τους· έτσι η Αθηνά έρχεται και στέκεται στα πρόθυρα, στο κατάφλι της *αὐλῆς* (α 103 κε), ενώ ο Τηλέμαχος προσδοκά ότι ο πατέρας του θα επιστρέψει ως *ἀναξ* στον οίκο του (α 115 κε)⁵. Ταυτόχρονα, από την αρχή του έπους προσδίδεται ιδιαίτερη έμφαση στην ανάρμοστη κατοχή του μεγάρου από τους μνηστήρες. Κατά τη διάρκεια της επίσκεψης της Αθηνάς-Μέντη, οι μνηστήρες παίζουν ζάρια μπροστά στις πόρτες (106 κε), χορεύουν (α 150), τρώνε και πίνουν αδιάκοπα (α 110 κε, 144 κε, 225 κε)⁶. Την ώρα που ο αγγελιαφόρος φέρνει την είδηση για την επιστροφή του Τηλεμάχου, ύστερα από το ταξίδι του στην Πύλο και τη Σπάρτη, οι μνηστήρες εμφανίζονται να συνεχίζουν το γλέντι στο παλάτι του Οδυσσέα. Εξέρχονται από το μέγαρον, κάθονται στην αυλή *προπάραιθεν θυράων* (π 343 κε), και στη συνέχεια, μετά την αποτυχία του σχεδίου εξόντωσης του Τηλεμάχου και τη σύντομη συνέλευση (π 361 κε), επιστρέφουν στον *δόμον* του Οδυσσέα (π 407), όπου και κάθονται σε ξεστούς θρόνους (π 408). Η ίδια εικόνα επαναλαμβάνεται στη

4. *Οἶκος* α 17, α 248, β 45, ε 42 = 115, 204, ζ 315 = ψ 259, η 77, ι 533, κ 474, 562, χ 36, ψ 7, 27, 36, 108, *δόμος* α 83 = ξ 424 = υ 239 = φ 204, ρ 527, *δῶμα* η 225, 320 = κ 66, σ 270, τ 526, υ 332 κ.ά. Βλ. και Kullman 1990· Γιατρομανωλάκης 1991, 115 κε· Lateiner 1995⁴, 129 κε· Rougier-Blanc 2005, 21 κε.

5. Θα ήταν άστοχο εκ μέρους μου να αναζητήσω τις τυχόν αντιστοιχίες του οικοδομήματος του οδυσσειακού οίκου με πραγματικά αρχιτεκτονικά κτήρια της μυκηναϊκής ή της γεωμετρικής εποχής. Αυτό που κυρίως μας ενδιαφέρει είναι ο τρόπος που ο ποιητής εικονογραφεί τη θέση των μνηστήρων και του Οδυσσέα στον συγκεκριμένο χώρο.

6. Ο Segal 1994, 117, 127 κε, θεωρεί ότι οι μνηστήρες ενδιαφέρονται για το τραγούδι ως συνοδευτικό του γεύματος. Η Μανακίδου 2002, 266 κε, πιστεύει ότι οι μνηστήρες θέλγονται από τη μουσική δραστηριότητα του Φήμου.

συνέχεια της αφήγησης, όταν οι μνηστήρες μετά το παιχνίδι (ρ 167 κε)⁷ εισέρχονται στο μέγαρο (δόμους ρ 178, 231, 255) για το δείπνο (ρ 177 κε). Η μοίρα επομένως των μνηστήρων, οι οποίοι κατατρώγουν αδιάκοπα κυριολεκτικά και μεταφορικά τα αγαθά του οίκου του Οδυσσέα β 55-67, 312 κε, ξ 89 κε, ρ 531-537, τ 534, υ 213 κε)⁸, είναι αναπόσπαστα δεμένη με το *μέγαρον*, τον κεντρικό χώρο του οίκου και ό, τι ανήκει σε αυτόν.

Οι δραστηριότητες των μνηστήρων στο χώρο του μεγάρου αντανακλούν ταυτόχρονα και τη χρονική οριοθέτηση των επιδιώξεών τους. Η παρουσία των νέων ανδρών στο *μέγαρον* και η περίεργη κατοχή του περιγράφεται από τον ποιητή ως αποτέλεσμα της ιδιότυπης μνηστείας τους. Η μακρόχρονη απουσία του Οδυσσέα έχει δημιουργήσει κενό και στο συζυγικό δεσμό και στο δικαίωμα στην εξουσία του οίκου, όπου σοβεί μία βαθύτατη κρίση. Για να καλυφθεί το κενό η Πηνελόπη, ως γυνή *κτητή*⁹, την οποία ο Οδυσσέας έχει εγκαταστήσει στον οίκο του προσφέροντας δώρα στον πατέρα της, ή θα έπρεπε να επιστρέψει στον πατέρα της (α 274-9, β 52-54, 113-114, 195-106) ή ο γιος της όφειλε, αν ήταν ενήλικας (α 291, β 130 κε, τ 530 κε, υ 341 κε), να προκηρύξει το νέο γάμο της και οι μνηστήρες να φέρουν δώρα (ο 17 κε, π 76 κε, 391, σ 275-80, τ 529, υ 335). Όμως το σχήμα βρίσκεται σε εκκρεμότητα. Έχει αποτύχει η πρώτη φάση όπου ο νι-

7. Οι μνηστήρες *αρέσκονταν (τέρποντο) αδιάκοπα σε παιχνίδια πεσσών (α 107)*, στο τραγούδι, το χορό (α 152, 159, 421-3) και τη δισκοβολία (δ 625-6 = ρ 167-8). Βλ. Kurke 1999, 254, η οποία θεωρεί ανάρμοστο το παιχνίδι των πεσσών, δείγμα τρυφηλής ζωής.

8. Για τη συμπεριφορά των μνηστήρων, βλ. Bader 1976· Saïd 1979· Katz, 1991, 170 κε· Scheid-Tissinier 1992· της ίδιας, 1993· Lateiner 1995⁴, 208 κε· Seaford 1994 (ελλην. μετ. 2003, 100 κε)· Μαρωνίτης 2005a3, 324 κε.

9. Leduc 1991, ιδ. 269 κε· Perysinakis, 1991· Scheid-Tissinier 1994, 94 κε. Αντίθετα η Finklelberg 2005, 69, υποστηρίζει ότι ούτε ο Τηλέμαχος, ούτε ο Οδυσσέας, ούτε οι μνηστήρες έχουν δικαιώματα στον οίκο, στον οποίο κυριαρχεί η Πηνελόπη λόγω μητρογραμμικής γραμμής κληρονομιάς. Στην ίδια κατεύθυνση κινείται και ο Westbrook 2005, 3-23. Σε κάθε περίπτωση, το θέμα είναι ιδιαίτερα προβληματικό.

κητής θα κατακτούσε και τη σύζυγο και την εξουσία, έχει αποτύχει και η δεύτερη φάση όπου μετά τον επιδιωκόμενο φόνο του Τηλεμάχου¹⁰, ένας από τους νικητές θα κέρδιζε την Πηνελόπη και τον οίκο (β 334 κε) και οι υπόλοιποι θα μοιράζονταν την περιουσία, ενώ η αποτυχία τους θα είχε ως αποτέλεσμα να εκδιωχθούν από τη γη τους σε άλλον δήμο (π 380 κε). Βρισκόμαστε πλέον στην τρίτη φάση όπου οι μνηστήρες έχουν ως στόχο μόνο την Πηνελόπη (φ 106-109)¹¹, η οποία είτε αρνείται (β 50, τ 133) είτε διστάζει (α 249 κε) να αποφασίσει.

Με άλλα λόγια, η συγκεκριμένη μνηστεία προσδιορίζει και τη χρονική έκταση, στο πλαίσιο της οποίας κινούνται οι διεκδικητές του χώρου του Οδυσσέα με ό,τι αυτός περικλείει. Τα τρία τελευταία λοιπόν χρόνια (β 89 κε, ν 377, τ 152 κε, ω 141 κε)¹², οι μνηστήρες, οι οποίοι πολιορκούν και τη σύζυγο και τον οίκο του Οδυσσέα, έχουν παραβεί τους περισσότερους από τους κανόνες της μνηστείας αλλά και της φιλοξενίας. Εντύπωση μάλιστα προκαλεί η διάρκεια και η χρονική έκταση αυτής της μνηστείας που ξεπερνά κατά πολύ άλλες γνωστές από τη μυθολογική παράδοση μακρόχρονες μνηστείες, όπως για παράδειγμα αυτή της Αγαρίστης, κόρης του τυράννου Κλεισθένη, ο οποίος φιλοξένησε επί έναν χρόνο πολυάριθμους μνηστήρες (Ηρόδοτος 6. 126-130)¹³. Εκτός από την περίεργη επιμήκυνση του χρόνου της μνηστείας, που συντελεί σε μία επ' αόριστον παράταση της τελετουργίας της μνηστείας και συνακόλουθα στη μεταιχμιακή θέση της Πηνελόπης, μεταιχμιακό είναι και το στάδιο αναμονής των μνηστήρων. Η συνεχής παραμονή μιας ολόκληρης γενιάς ομηλικών νέων αν-

10. Πρβλ. δ 669 κε, 697 κε, 771 κε, 841 κε, ε 18 κε, ο 28 κε, π 342 κε, 400 κε, υ 240, χ 48 κε. Για τις παγίδες, πρβλ. δ 670, 847, ν 425, ξ 181, ο 28, π 463, χ 53. Το σχέδιο τελικά δεν πραγματοποιήθηκε αφού και ο Αμφίνομος διαφώνησε (π 394 κε) και οι θεοί ήταν αντίθετοι (χ 241 κε).

11. Σύμφωνα με την ανθρωπολογική θεώρηση περί παιγνιδιού της Scodel 2001.

12. Παραμένει άγνωστο πότε έγινε η προκήρυξη της μνηστείας, βλ. Jamison, 1999, ιδ. 249.

13. Seaford 1994 (ελλην. μετ. 2003, 105)· Papakonstantinou 2010.

δρών (β 96 = τ 141 = ω 131, *κοῦροι*)¹⁴, στον οἶκο του Οδυσσέα και η απομάκρυνσή τους από τους οἴκους των πατεράδων τους¹⁵ έχει δημιουργήσει ένα μόνιμο και συνεχές κενό στα βασίλεια της περιοχής¹⁶. Το γεγονός αυτό τονίζεται και από την Πηνελόπη (ρ 530 κε), η οποία κατηγορεί τους μνηστήρες ότι έχουν αφήσει τους δικούς τους οἴκους και προσπαθούν να ρημάξουν τα αγαθά του Οδυσσέα (δ 681 κε), να φονεύσουν το γιο του και να διεκδικήσουν τη γυναίκα του (π 431 κε).

β. Οι μνηστήρες στην αγορά

Στο πλαίσιο αυτό αξίζει να σημειωθεί και ο περίεργος ο ρόλος των μνηστήρων στα πολιτικά πράγματα της Ιθάκης. Μολονότι οι νέοι αυτοί θεωρούνται από τους ιθακήσιους ως άριστοι (α 245, β 51, π 251, ψ 121, ω 108), *βασιλῆες* (α 394-395), *στυλοβάτες* της πόλης (ψ 121, *ἔρμα πόλης*), *κεκριμένοι* (π 248, ω 107), *ἀγήγορες* (ρ 65), μνηστήρες *Ἀχαιῶν* (β 87, 194, 198-199, ρ 412, 415, σ 94, 191, 286, 289, 301, τ 151, ω 141), χειρίζονται την αγορά με τρόπο απαξιωτικό, τη διαλύουν ὅποτε θέλουν και χωρίς καμία αντίσταση από τον υπόλοιπο λαό, ενώ ἄλλοτε καλούν σε συνέλευση μόνο τους εαυτούς τους αποκλείοντας τους νεότερους ή τους γεροντότερους (π 361 κε). Η συλλογική τους παρουσία¹⁷ σχετίζεται

14. Για παράδειγμα, ο Ευρύμαχος (π 442-44) και ο Αντίνοος (φ 91-95) ἔχουν αναμνήσεις του Οδυσσέα από την παιδική τους ηλικία. Για τον χαρακτηρισμό των μνηστήρων ως *νέοι*, βλ. De Jong 2001, 63 ad α 324.

15. Πρβλ. π 247-253 ὅπου μνημονεύονται 52 μνηστήρες από το Δουλίχιο με 6 παραγιοὺς, 24 από τη Σάμη, 20 από τη Ζάκυνθο, 12 από την Ιθάκη, ο Μέδων, ο αοιδός και δυο παραγιοί. Για ἕναν κατάλογο των μνηστήρων, πρβλ. *Επιτομή του Απολλοδώρου*, 7. 27 κε. Η De Jong 2001, 38 κε ad α 367-424, σημειώνει ότι από τους 108 μνηστήρες οι 16 αναφέρονται ονομαστικά και ότι η πληροφορία για τον αριθμό των μνηστήρων επιτείνει την αγωνία (*στο ἴδιο*, 398 κε ad π 235-69). Ο Μαρωνίτης 2005a3, 318, αναφέρεται σε 114 μνηστήρες. Βλ. και παρακάτω σημ. 93 για τον αριθμό των μνηστήρων που φονεύθηκαν.

16. Τα καθήκοντα και η σημασία του ὀρου *βασιλεύς* στην ομηρική κοινωνία παραμένουν ἀκόμη ασαφής, βλ. Carlier 1984· Μπιργάλιας 2014.

17. Πρβλ. *ὄμιλος* α 225, ο 328, π 29, ρ 67, 564, 590, χ 263, 282, ψ 303, *πολλοὶ γ 212, χ 384, μυριοὶ π 121, ὀμάδησαν α 365*. Βλ. Bader 1976, 22 κε.

κυρίως με τα σχέδιά τους για τη διεκδίκηση της Πηνελόπης και του οίκου του Οδυσσέα. Το παράδοξο αυτό γεγονός αιτιολογεί ενδεχομένως την απουσία πληροφοριών για προγενέστερα ατομικά κατορθώματα. Αξίζει μάλιστα να σημειωθεί ότι ελάχιστη σημασία έχει δοθεί στα ιδιαίτερα τους γνωρίσματα¹⁸ εκτός ίσως από τους σημαντικότερους διεκδικητές, δηλαδή τον Αντίνοο και τον Ευρύμαχο, που θεωρούνται αρχηγοί των μνηστήρων (δ 628-629) και αγαπημένοι γιοί των πατεράδων τους (β 51, ω 457)· αλλά και για αυτούς γίνεται κυρίως λόγος όταν πρόκειται για αμφισβήτηση των δικαιωμάτων του Τηλεμάχου και της Πηνελόπης στον οίκο¹⁹. Οι μνηστήρες της *Ὀδύσσειας* εμφανίζονται χωρίς παρελθόν, έρμια των παροντικών τους επιδιώξεων, εγκλωβισμένοι στο πλαίσιο μιας παρατεταμένης υπόσχεσης γάμου, η οποία ορίζει λίγο πολύ και την ταυτότητά τους, αφού είναι γνωστοί μόνο με την ιδιότητα του μνηστήρα²⁰. Καμία σχέση με τους διάσημους για την καταγωγή τους ή τις ικανότητές τους μνηστήρες της *Ναυσικάς* (ζ 284 κε), της *Ελένης*²¹, της *Ιπποδάμειας* ή ακόμη και της Πηνελόπης στους αγώνες που προκλήξε ο Ικάριος (*Απολλόδωρος* 3.12.1, 3.13.6)²².

Εντυπωσιακή είναι επίσης η απόσταση που χωρίζει τον κόσμο, την εποχή των μνηστήρων, από τον κόσμο του Τηλεμάχου. Οι μνηστήρες, ως κληρονόμοι και εκπρόσωποι των υπολοίπων οίκων της Ιθάκης, με την αρνητική τους στάση απέναντι στο κληρονομικό δικαίωμα του Τηλεμάχου στη βασιλεία (α 387), αμφισβητούν τόσο την εφαρμογή συστημάτων διαδοχής που συνδέονται με την πατρική γενιά και κληρονομιά όσο και την εξουσία του *δήμου*. Αντίθετα, ο Τηλέμαχος φαίνεται να υπακούει στις επιταγές και των δύο αυτών φο-

18. Για τους σημαντικότερους μνηστήρες, βλ. Felson-Rubin 1994, 114 κε· Μανακίδου 2002, 135 κε.

19. Για τον Ευρύμαχο, πρβλ. α 399 κε, β 177 κε, φ 245 κε, τον Αντίνοο, πρβλ. α 383 κε, β 84 κε, π 363 κε, φ 167 κε, 256 κε, κ.ά. και τον Αμφινόμο (ο οποίος παρουσιάζεται ως αρχηγός όλων των άλλων και καλός αγορητής), πρβλ. π 394 κε.

20. Για τη σημασία των όρων *μνάομαι*, *μνηστήρ*, βλ. Tsitsibacou-Vasalos 2009, ιδ. 179 σημ. 7.

21. Cingano 2005, 118-152.

22. Thalmann 1998a, 152 κε.

ρέων, γεγονός που ερμηνεύει την καταφυγή του Τηλεμάχου στην αγορά (β 7 κε), την απόφαση του Μέντορα να συνοδεύσουν τον νεαρό στο ταξίδι του σύντροφος από τον δήμο (β 291, *ἀνὰ δήμον ἐταίρους*, δ 652, *κοῦροι δ' οἳ κατὰ δήμον ἀριστεύουσιν*), αλλά και τη θέλησή του να είναι *ἀναξ* στον οίκο του (α 397) που έχει μακρά παράδοση (α 232 κε, 255 κε). Αν και ηλικιακά νεότερος από τους μνηστήρες, ο Τηλέμαχος συμπορεύεται με τα δεδομένα μιας παλαιότερης κοινωνικής οργάνωσης, καθήμενος στο θρόνο του πατέρα του (β 1), ο οποίος είχε το δικαίωμα να συγκαλεί την αγορά (β 26 κε) και βασιλεύει με πραότητα (β 48, ξ 139).

Η απροθυμία και άρνηση των μνηστήρων να συμμορφωθούν με τους κώδικες αυτούς έχει δημιουργήσει ένα ιδιόμορφο καθεστώς που χαρακτηρίζεται από την υβριστική και ανάρμοστη τακτική τους. Παρά τα όσα έχουν γραφεί για την απάδουσα αυτή συμπεριφορά δεν έχει δοθεί ιδιαίτερη έμφαση, από την ομηρική έρευνα, στην κατανόηση του τρόπου με τον οποίο οι μνηστήρες αντιλαμβάνονται τη θέση τους²³ και στην κρίση που έχει ενσκήψει στα βασίλεια της Ιθάκης λόγω της αμφισβήτησης από μια ομάδα νέων ανδρών των κοινωνικών θεσμών (χ 413 κε). Θα μπορούσε να παραλληλίσει κανείς τη συμμετοχή τους σε ανόσια δείπνα όπου κατατρώνουν τα αγαθά του Οδυσσέα, απόντος του κυρίου του οίκου, και την ανάρμοστη στάση τους απέναντι στους θεσμούς της Ιθάκης με εκείνη των εταίρων του Οδυσσέα²⁴, οι οποίοι περιφρονούν τις αξίες και τις εντολές του αρχηγού τους. Όμως μεταξύ των δύο ηλικιακά διαφορετικών αυτών γενεών λανθάνει μία ουσιώδης απόστα-

23. Μόνο ο Buchan 2004 (20074), 166 κε, τονίζει την αδιαφορία των μνηστήρων για την εφαρμογή των νόμων, εντάσσοντάς την όμως σε ένα πλαίσιο ψυχολογικό όπου οι νόμοι αποτελούν σύμβολο της εξουσίας του πατέρα. Μελετώντας την οπτική γωνία των μνηστήρων, σύμφωνα με την αφηγηματολογική προσέγγιση, ο Steinrück 2008, 124 κε, επισημαίνει ότι ο ποιητής σε ελάχιστα σημεία επιτρέπει να διαφανεί ο τρόπος που οι μνηστήρες τοποθετούνται στα κοινωνικά θέματα στις περιπτώσεις όπου θα ήταν δυνατόν κάτι τέτοιο.

24. Συσχετισμό των μνηστήρων και των εταίρων επιχειρεί και ο Ευεΐθης (ω 426-29). Για συσχετισμό των εταίρων και των μνηστήρων, βλ. και Nagler 1993· Μαρωνίτης 2005a3.

για την παρουσία των μνηστήρων λ 115 κε, ν 373 κε)³² και δεν έχει διαπιστώσει την κρίση που μαστίζει τον οίκο του. Ωστόσο, για λόγους προστασίας, η επιστροφή του Οδυσσέα οργανώνεται κρυφά (λ 119 κε, λ 455, ν 192 κε, 308), ακολουθώντας ένα σχέδιο σταδιακής αποκατάστασης στην εξουσία του, στον οίκο και στη συζυγική κλίση, όπως και στην επανένωση με το γιο του και τον πατέρα του. Η επιθυμία και η υποχρέωση για τη διεκδίκηση του χώρου που του ανήκει καθορίζει και τον χρόνο ή την εποχή στον οποία κινείται ο ήρωας, που είναι η εποχή του οίκου και η εξουσία του ενός. Η ευχή του να πεθάνει μόλις αντικρύσει την *κτῆσιν*, τους δούλους και το *δῶμα* (η 224 κε), δηλώνει ξεκάθαρα τις επιδιώξεις και τους στόχους του.

Δεν είναι επομένως άνευ σημασίας το γεγονός ότι Οδυσσέας κατά την άφιξή του στην πατρίδα του δεν προσεγγίζει τον χώρο του *άστεως*³³, στον οποίο κυριαρχεί πλέον το πνεύμα της ανταρσίας. Για λόγους όχι μόνο ασφαλείας, αλλά και κοινωνικής αποκατάστασης, η επιστροφή του μεταμφιεσμένου ήρωα (ν 399 κε) ξεκινάει από τον χώρο των βοσκών και των αγρών, από τους χώρους που προμηθεύουν τα απαραίτητα για την επιβίωση του οίκου (ξ 94 κε)³⁴, οι οποίοι παρουσιάζονται με ιδιαίτερα θετικό τρόπο, χώρους σαφώς διακεκριμένους από το πεδίο της πόλης (π 155, ρ 25) κε, λ 195 κε). Αρχίζοντας την προσέγγιση από την περιφέρεια του οίκου του, από έναν χώρο όπου ο «πραγματικός» Οδυσσέας δεν θα ταίριαζε ιδιαίτερα³⁵, ο μεταμφιεσμένος ήρωας έχει τη δυνατότητα να ελέγξει την πίστη και την αφοσίωση των υποτακτικών του ή την εκδήλωση της απιστίας τους, όπως προκύπτει από τη συνάντησή του με το γιδοβοσκό Μελάνθιο (ρ 212 κε), ο οποίος, μολονότι δούλος, είναι και ο πρώτος που διατυπώνει αντιρρήσεις για τη φιλόξενη υποδοχή που έχει επιφυλαχθεί στον ζητιάνο³⁶.

32. Ο Οδυσσέας πληροφορείται την ύπαρξή τους και από την Αθηνά (ν 372 κε), τον Εύμαιο (ξ 180 κε), και τον Τηλέμαχο (π 121 κε, 244 κε), κ.ά.

33. Βλ. Scully 1990, 100 κε· Trümper 2005, 533-542.

34. Για την έμφαση στους χώρους των αγρών, βλ. Edwards 1993, 27-78.

35. Reece 1993, 146 κε.

36. Για το σχήμα των πιστών και άπιστων δούλων, ανδρών και γυναικών, βλ. Bader 1976, 22 κε· Douglas Olson 1995· Thalmann 1998a, 70 κε· Schmidt 2006.

Όμως ο συγκεκριμένος ζητιάνος δεν θα παραμείνει για πολύ εκτός των ορίων της κοινότητας. Ο ιστός της επανόδου του Οδυσσέα στον οίκο έχει αρχίσει να πλέκεται πολύ σφιχτά. Στην καλύβα του Εύμαιου, δούλου που ανήκει στην Αντίκλεια (ο 361 κε), όπου όλα θυμίζουν την παλαιά εποχή και ο Οδυσσέας γίνεται αποδεκτός ως *ἄναξ*, τελείται και η πρώτη αναγνώριση του Οδυσσέα από τον Τηλέμαχο (π 186 κε), αναγνώριση που συνδέει πατέρα και γιο με το παρελθόν τους, το παρόν και το μέλλον, τη συνέχεια δηλαδή γένους και οίκου³⁷. Και ενώ ο Τηλέμαχος απαριθμεί τους μνηστήρες (π 245 κε), γνωστοποιώντας έτσι την κατάσταση στο *μέγαρον*, στην καλύβα του βοσκού διαμορφώνεται και συγκροτείται το σχέδιο εξόντωσης των αντιπάλων και η δοκιμασία των πιστών και των άπιστων δούλων (ο 300 κε). Πρώτο στάδιο αυτού του σχεδιασμού συνιστά η προτοπή του Οδυσσέα προς τον Τηλέμαχο να αφαιρέσει τα όπλα από τους τοίχους του μεγάρου (π 284 κε). Η σκηνή αυτή δεν αποτελεί μόνο ένα τέχνασμα για την ποιητική πλοκή που θα ακολουθήσει και για την παραπλάνηση του ακροατηρίου³⁸, αλλά φέρνει στην επιφάνεια και μία εικόνα του *μεγάρου* έτσι όπως διατηρήθηκε κατά τα είκοσι χρόνια απουσίας του κυρίου του (α 128-129, α 256, ω 165-66).

Από τη λησμονημένη εικόνα του οίκου και του *μεγάρου* ο ποιητής μετακινείται αστραπιαία στο παρόν παρεμβάλλοντας τη δεύτερη αγορά των μνηστήρων (π 361 κε) και τη δημόσια εμφάνιση της Πηνελόπης (π 409 κε), η οποία κατηγορεί τους μνηστήρες για το σχέδιο δολοφονίας του γιου της³⁹, η κρισιμότητα της κατάστασης και η ανάγκη επιστροφής του ήρωα είναι πλέον επιβεβλημένη. Ο ζητιάνος αφήνοντας πίσω του τον χώρο της πόλης, στην τηκτή κρήνη από όπου αρδεύονταν οι πολίτες (ρ 207)⁴⁰, και στηριζόμενος σε ενός είδους σκή-

37. Για τη συνέχεια της γενιάς (δ 754 κε, π 117 κε, ω 514 κε), και τις σχέσεις πατέρα-γιου, βλ. Pucci 1987, 94-97· Katz, 1994, ιδ. 54 κε· Higbie 1995, 147· Lateiner 1995⁴, 156 κε· Felson 1999, ιδ. 90 κε· Wörhle 1999, 131 κε· Μανακίδου 2002, 59 κε· Murnaghan 2002, 133-155.

38. Βλ. Scodel 1998· Πεγκάκος 2006, 65 κε.

39. Barker 2009, 107 κε.

40. Hölkeskam 2002, 326.

πτρου (ρ 199), απλή υπόμνηση της βασιλικής του ιδιότητας, ακολουθεί τον Εύμαιο που έχει ήδη προηγηθεί στο δρόμο για το παλάτι. Πλησιάζοντας και ακούγοντας τον Φήμιο (ρ 260 κε), ο επαίτης επαινεί τον οίκο του Οδυσσέα (ρ 264 κε). Η επανάληψη των όρων *δόμος* (ρ 255, 275, 324), *δῶμα* (ρ 230, 264, 336, 531) και *μέγαρον* αποκαθιστά στα αυτιά του ακροατή του ποιήματος τη σχέση του πλάνητα ήρωα με το οικοδόμημα και όσα αυτό περικλείει.

Βήμα βήμα προς τα ενδότερα του οίκου ο μεταμφιεσμένος ήρωας επιβεβαιώνει την εξουσία του κατακτώντας ή διασχίζοντας οριακούς σταθμούς και περάσματα που τον οδηγούν κάθε φορά όλο και πιο κοντά στο στόχο του. Αν λοιπόν η συνάντηση με τα σκυλιά της Κίρκης (κ 214), τα ασημένια σκυλιά της Σχερίας, έργα του Ηφαίστου (η 91), τα άγρια σκυλιά του Εύμαιου (ξ 21 κε) ή το πέρασμά του από την ίδια την Σκύλλα (μ 85 κε), σηματοδοτούν κάθε φορά έναν διαφορετικό σταθμό του *νόστου*, η επαφή του επαίτη με τον σκύλο του, τον Άργο, στην αυλή του οίκου του (ρ 290-327 κε), πέρα από τη συναισθηματική φόρτιση, γεφυρώνει το χάσμα των χρόνων απουσίας. Οι αναλογίες ανάμεσα στο γέρικο κυνηγητικό και πιστό σκυλί, που ακόμη κυριαρχεί στο κατώφλι του οίκου θυμίζοντας τα παλαιά αλλά και τα μελλούμενα κατορθώματα του κυρίου του (ρ 126 κε, χ 401 κε), και στον πλάνητα Οδυσσέα που διακαώς επιθυμεί την επιστροφή σε αυτό το κατώφλι είναι παραπάνω από εμφανείς⁴¹.

β. Ο ζητιάνος στο κατώφλι

Όμως ο Οδυσσέας παραμένει ακόμη ζητιάνος⁴² και για τον λόγο αυτό ανιχνεύει ή κυριαρχεί μόνο σε όσα του επιτρέπει η ιδιότητά του. Παράλληλα όμως, και με αυτήν ακριβώς την ταυτότητα, ο μεταμφιε-

41. Για το επεισόδιο του Άργου, βλ. S. Goldhill 1988, ιδ. 11 κε· του ίδιου, 1991, 12 κε· Ζαμάρου 1991, 54 κε· Russo, στο Russo, Fernandez-Galiano, Heubeck 1992 (ελλην. μετ., 151 κε ad 290 κε)· Reece 1993, 14 κε· Cook 1999, ιδ. 165 κε· De Jong 2001, 421 ad ρ 291-327· Scodel 2005.

42. Μίμηση συμπεριφοράς ζητιάνου από τον Οδυσσέα διακρίνει ο Lateiner, 1995⁴, 189 κε.

σμένος και παραμελημένος επαίτης ολοκληρώνει τις διαδοχικές του μετακινήσεις καθώς εγκαθίσταται σε έναν από τους τελευταίους σταθμούς του, στο φράξινο κατώφλι (ρ 339 κε, *μελίνου ούδοῦ*). Εκεί γέρνοντας σε κυπαρισσένιο παραστάτη ζητιανεύει από όλους τους μνηστήρες πλησιάζοντάς τους από τη δεξιά μεριά (ρ 413 κε) και επιστρέφοντας κάθε φορά, ύστερα τους διαπληκτισμούς του, στη μεταχμιακή του θέση (ρ 466, ω 161). Ο πλαστικός χαρακτήρας του κατωφλιού, που άλλοτε περιγράφεται ως ξύλινο και άλλοτε ως πέτρινο (υ 258)⁴³, προσδίδει ιδιαίτερη έμφαση στην οριακή αυτή θέση του ζητιάνου, ο οποίος ύστερα από αναρίθμητες περιπλανήσεις έχει συμβολικά ακινητοποιηθεί στην είσοδο του οίκου του, στα όρια του μέσα και του έξω. Αυτή ακριβώς την απειλητική παρουσία του έχει αντιληφθεί η άπιστη δούλη Μελανθώ που τονίζει ότι ο ζητιάνος έχει ξεπεράσει τα όρια στριφογυρνώντας στον οίκο (σ 327 κε, τ 65 κε) και ότι πρέπει να εκδιωχθεί έξω από τις θύρες (τ 68, 69, *θύραζε*)⁴⁴. Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι τα δύο αδέλφια ο Μελάνθιος και η Μελανθώ, κύριοι εκπρόσωποι της αταξίας στον κόσμο των δούλων, επισημαίνουν με κάθε τρόπο την απόσταση που χωρίζει το πεδίο του Οδυσσέα επαίτη από τον δικό τους, στην ουσία, ανύπαρκτο χώρο.

Η παγίωση του τοπικού ορίζοντα, στον οποίο Οδυσσέας θα παραμείνει από τη δέκατη έβδομη έως την εικοστή ραψωδία (χ 339), ακινητοποιεί κατά κάποιο τρόπο και τον χρόνο. Απέναντι στην σωματική βία των μνηστήρων (ρ 462, 478, 503, 556 κε, σ 222, 394) ή την λεκτική (ρ 445 κε, σ 357, 346 = υ 285, σ 389 κε)⁴⁵, ο Οδυσσέας παρα-

43. Το συγκεκριμένο κατώφλι από ξύλο μελιάς έχει δημιουργήσει πολλά ερμηνευτικά προβλήματα. Βλ. Kullmann 1990· Reece 1993, 15 κε· Lateiner 19954, 122 κε· Russo, στο Russo, Fernandez-Galiano, Heubeck 1992 (ελλην. μετ. 2005, 155 ad ρ 339) και Galiano, στο ίδιο, 376 κε· Mylonas Shear 2000, 17 κε· De Jong 2001, 423 ad ρ 339-41, 432 ad σ 1-158· Ζερβού 2003, 129· Courrent 2004· Rougier-Blanc 2005, 145 κε.

44. Για τη Μελανθώ (ρ 338-39 σ 324-25, τ 91-92), βλ. Thalmann 1998a, 70 κε, ο οποίος θεωρεί ότι η σεξουαλική απιστία των υπηρετριών υποσκάπτει την κυριαρχία του Οδυσσέα στον οίκο. Για τη Μελανθώ ως υποκατάστατο της Πηνελόπης, βλ. Fulkerson 2002, ιδ. 348 κε.

45. De Jong 2001, 424 ad π 360-506· Worman 2008, 36 κε.

μένει σιωπηλός αναμένοντας το δικό του χρόνο για να επιδείξει τις ικανότητές του⁴⁶: η στιγμή επιβεβαίωσης των αρετών του, αρχικά ως ζητιάνου, φτάνει πολύ σύντομα. Σύμφωνα με το επεισόδιο της *Όδυσσειας* που είναι γνωστό ως *Όδυσσέως πρὸς Ἴρου πυγμαῖν*, σκηνή που έχει όλα τα γνωρίσματα της ποίησης ψόγου, σύμφωνα με την ορολογία του G. Nagy⁴⁷, η διεκδίκηση του κατωφλιού (σ 8, *διώκετο οἷο δόμοιο*, σ 17, *οὐδός*, σ 32-3, *προπάροιθε θυράων, ὑψηλάων/ οὐδοῦ ἔπι ξεστοῦ*), από έναν ζητιάνο κανονικό, τον Ἴρο (σ 1 κε)⁴⁸ και έναν πλαστό, τον Οδυσσέα, ολοκληρώνεται με τη νίκη του τελευταίου και το σύρσιμο του Ἴρου έξω από τις πόρτες της αυλής (σ 101, *αὐλήν αἰθούσης τε θύρας*).

Η εκδίωξη τελικά του παρείσακτου ζητιάνου Ἴρου έξω από το μέγαρο, στις θύρες της αυλής, εδραιώνει τη θέση του πτωχού επαίτη στα όρια της ιδιοκτησίας του, ενώ οι ανύποπτοι μνηστήρες γελώντας με την ήττα του Ἴρου γελούν με το αντικαθρέφτισμα του εαυτού τους. Η πλήρης ανατροπή του κοινωνικού ιστού υπογραμμίζει την καθολική τύφλωση των μνηστήρων που οδηγούνται στην καταστροφή τους⁴⁹. Με την τελετουργική επιβεβαίωση της κατοχής του κατωφλιού θεσμοθετείται πλέον, σύμφωνα με τον D. Lateiner, ένα τριπλό επίπεδο καταξίωσης και υπεροχής του ήρωα όπου ο πλαστός υπερέχει του φυσικού ζητιάνου και ο χωρίς ταυτότητα επαίτης γίνεται αποδεκτός ως ξένος, κερδίζοντας τη μεταίχμιακή του θέση μεταξύ δύναμης και αδυναμίας, θανάτου και ζωής, εντός και εκτός του οίκου⁵⁰.

Με τη νίκη του Οδυσσέα επί του Ἴρου η θέση των μελών του οίκου αποκτά πλέον συγκεκριμένη μορφή. Ο Οδυσσέας κερδίζει προς το παρόν τη θέση του ξένου (σ 117 κε), ενώ η κατοχή του μεγάρου, η

46. Lateiner 1995⁴, 232.

47. Nagy 1979.

48. Για τον Ἴρο, βλ. Nagy 1979, 228 κε· Zervou 1990, 170· Thalmann 1998a, 100 κε· De Jong 2001, 437 κε· Maronitis 2002, ιδ. 107· Γκάρτζιου 2007· Steiner 2009, ο οποίος συγκρίνει με τις τελετουργίες του *φαρμακοῦ*.

49. Οι μνηστήρες γελούν και στις ραψωδίες υ 346-7, 358, 374, 390, φ 376. Για το γέλιο τους, βλ. Levine 1980, 1982 και 1986· Zervou 1990, 143· Guodorrizzi 1997.

50. Lateiner 1995⁴, 125.

κατασπατάληση των αγαθών, η ατίμωση της συζύγου και η διάχυτη *δβρις* αποτελούν για μία ακόμη φορά αντικείμενο έντονης κριτικής από τον νόμιμο κύριο του οίκου (σ 143 κε). Η διάταξη όλων των εμπλεκόμενων προσώπων, δηλαδή της Πηνελόπης, του Τηλεμάχου, του Οδυσσέα και των μνηστήρων, έχει ιδιαίτερη σημασία για την κατανόηση του χώρου και του χρόνου της τελικής αναμέτρησης. Σύμφωνα με τον ποιητικό σχεδιασμό η Πηνελόπη βρίσκεται συνήθως στον θάλαμό της περιστοιχισμένη από πιστές δούλες όπως η Ευρυνόμη (α 363 κε, σ 169 κε, τ 96 κε)⁵¹, από όπου σπάνια εξέρχεται (ο 516) κατέχοντας, ωστόσο, μία διπλή δεξιότητα. Από τη μία πλευρά ασκεί πλήρη έλεγχο στον χρόνο των μνηστήρων, τον οποίο ρυθμίζει κατά βούληση με τη χρήση του τεχνάσματος του υφαντού. Μέσω του συγκεκριμένου δόλου (β 94 κε, τ 138 κε, ω 128 κε) οι μνηστήρες παραμένουν μετέωροι χρονικά, εγκλωβισμένοι σε ένα στάδιο παρατεταμένης μνηστείας, στερούμενοι του δικαιώματος της ενηλικίωσης. Ταυτόχρονα, με τον ίδιο τρόπο, η Πηνελόπη κρατά ζωντανή, παγιωμένη στο παρελθόν (α 343 κε)⁵², τη μνήμη του συζύγου της, ενώ παράλληλα προσπαθεί να καθορίσει το μέλλον και την επιστροφή του ήρωα⁵³. Μάλιστα, ως φύλακας του οίκου ρυθμίζει ακόμη και τις μελλούμενες επικηδείες τελετές προς τιμήν του Λαέρτη αφού το υφαντό δεν είναι παρά ένα σάβανο για τον περιθωριοποιημένο πλέον γέροντα (β 99 = τ 144 κε = ω 134 κε)⁵⁴.

Από την άλλη πλευρά, ο έλεγχος του χρόνου εκ μέρους της Πηνελόπης συνδέεται στενά και με τον έλεγχο του χώρου. Η σταθερή και αμετακίνητη θέση της στο εσωτερικό του οίκου αντικαθρεφτίζει την επιμονή του ποιητή στη διατήρηση της εξουσίας του απόντος βασιλέα στο συγκεκριμένο τοπικό και κοινωνικό πεδίο, έναν ρόλο τον

51. Για τον κόσμο των ακολούθων της Πηνελόπης, βλ. Pedrick 1994· Pournara-Karydas 1998, 8 κε· Thalmann 1998a, 74 κε, και 1998b· Fletcher 2008, ιδ. 81.

52. Mueller 2007, ιδ. 343 κε· Bertolin 2008, ιδ. 94 κε· Hernandez 2008, ιδ. 40 κε.

53. Για το υφαντό της Πηνελόπης, βλ. Ζαμάρου 1991, 52 κε· Bergren 1995, ιδ. 209 κε· Papadopoulou-Belmendi 1994, 38 κε· Clayton 2004, 32 κε· Pace Vetter, 2005, 33 κε· Yamagata 2005· Mueller 2010.

54. Lowenstam 2000· Sels 2013.

οποίο η Πηνελόπη υπηρετεί με αξιοσημείωτη συνέπεια (λ 182)⁵⁵. Το εσωτερικό του οίκου δεν είναι φυσικά ένας χώρος απόλυτα ειρηνικός, εφόσον και εδώ έχουν παρατηρηθεί σημάδια αμφισβήτησης από τις δούλες (12 από τις 50), που έχουν προσχωρήσει στον κόσμο των μνηστήρων (χ 421 κε), με σημαντικότερη τη Μελανθώ (σ 321 κε, τ 65 κε). Εκτός από τον έλεγχο του θαλάμου της η Πηνελόπη ελέγχει απόλυτα και τις καθόδους της στο *μέγαρον* (α 328 κε, π 409, 415, σ 182 κε, 206 κε, φ 57 κε). Η μετακίνησή της από τον θάλαμό της (ρ 492-506)⁵⁶, από όπου κατεβαίνοντας τη σκάλα στέκεται κοντά στον στύλο της σκεπής (α 333, π 415, σ 209, φ 64), στον χώρο των ανδρών, γίνεται με την πρέπουσα τελετουργία, αφού σκεπάζει το πρόσωπό της με *λιπαρά κρήδεμνα* (α 334, σ 210, φ 65) και συνοδεύεται από τις δούλες της (α 330 κε, σ 206 κε). Η στάση αυτή τονίζει τη διάκριση ανάμεσα στον ιδιωτικό και το δημόσιο χώρο⁵⁷, ακόμη και στο εσωτερικό του οίκου, ενώ ταυτόχρονα θεσμοθετεί και το ρόλο της στη συγκέντρωση των ανδρών, την οποία ελέγχει με κάθε τρόπο.

Η πλήρης κυριαρχία της Πηνελόπης στον οίκο, σε αντίθεση με τη γενικά αποδεκτή εικόνα των γυναικών, οι οποίες ως κινητά αντικείμενα μετακινούνται από οίκο σε οίκο⁵⁸, αναδεικνύεται όχι μόνον από τον ερωτικό δόλο με το οποίο παρασύρει και αιχμαλωτίζει τους μνηστές στο *μέγαρον* (β 85 κε, σ 158 κε), αλλά και με τη σημασία που έχει λάβει η προσφορά των δώρων τους. Σύμφωνα με ένα κανονικό σχήμα μνηστείας οι υποψήφιοι σύζυγοι είναι υποχρεωμένοι να δώσουν δώρα γάμου (*ἔδνα*) στον πατέρα και τους άρρενες συγγενείς της νύφης (β 56 κε, ο 16 κε, π 391, σ 275 κε, τ 335, τ 529 κε). Ανάλογα δε με την αξία του δικού τους οίκου προσφέρουν επίσης πολύτιμα αντικείμενα (*ἀγάλματα*), συνήθως κοσμήματα-γνώρισματα του οίκου

55. Lateiner, 19954, 126 κε· Fletcher 2008.

56. Για τη θέση του θαλάμου, βλ. Russo, στο Russo, Fernandez-Galiano, Heubeek 1992 (ελλην. μετ. 2005, 162 κε ad ρ 492-506)· Mylonas Shear 2000, 12 κε.

57. Για την εμφάνιση της Πηνελόπης και τη σεξουαλική κυριαρχία της επί των μνηστήρων, βλ. Wohl 1993, ιδ. 40. Για την πρέπουσα αμφίεση και συνοδεία της, βλ. Lateiner 2004, ιδ. 420· Rougier-Blanc 2005, 244 κε· Fletcher 2008, 77.

58. Bergren 1995, 207 κε.

τους, με τα οποία θα πείσουν τη νύφη να τους ακολουθήσει στον πατρικό οίκο (π 76 κε, τ 539 κε)⁵⁹. Η σύμφυση και η ανατροπή της λειτουργίας των δώρων είναι εδώ όχι μόνο προφανής αλλά και άξια προσοχής. Τα δώρα των μνηστήρων, τα οποία κανονικά θα συνόδευαν τη νύφη στον οίκο του νέου συζύγου, εδώ έχουν ως στόχο την κατοχή, την ιδιοποίηση ενός ξένου οίκου, γεγονός που δημιουργεί ένα βαθύτατο κοινωνικό ρήγμα στους οίκους των μνηστήρων, ανάλογο με αυτό που προξένησε το περιδέραιο της Αρμονίας όταν πέρασε σε λάθος χέρια και λειτούργησε τελικά ως σύμβολο της στάσης στο γένος των Λαβδαδικών⁶⁰.

Η στατική μορφή της Πηνελόπης τονίζεται ακόμη και από τον Τηλέμαχο, ο οποίος δεν χάνει ευκαιρία να επιβάλει την απομάκρυνση της μητέρας του από τον δημόσιο χώρο (τ 350 κε, φ 350 κε, κ.ά.) όπου κυριαχεί ο λόγος των ανδρών (α 359, τ 358, *μῦθος*) ή ο πόλεμος (φ 352, *τόξον*), αντίθετα από τον κόσμο της υφαντικής (α 356 κε, φ 350), συστατικό γνώρισμα της γυναικείας πολιτικής πράξης⁶¹. Παρά την πλούσια ερευνητική παραγωγή που αφορά στο πρόσωπο του Τηλεμάχου, δεν έχει δοθεί ιδιαίτερη σημασία στην ικανότητα του νεαρού κληρονόμου να διασχίζει και να κυριαρχεί σε όλους σχεδόν τους χώρους που παίζουν καθοριστικό ρόλο στο τέλος της *Οδύσσειας*. Αντίθετα από τον πατέρα που ακινητοποιείται στο κατώφλι, ο γιος, που κινείται με άνεση στον χώρο των ανδρών, γνωρίζει και ελέγχει όλα τα περάσματα που οριοθετούν την παντοδυναμία του οίκου του. Επισκέπτεται το καλύβι του Εύμαιου (ο 504 κε), όπου τον καλοδέχονται τα σκυλιά (π 4), ελέγχει ως κριτής τον αγώνα με τον Ίρο⁶², αλλά και τον χώρο της τοξοθεσίας (φ 120 κε), ρυθμίζει τον χώρο παραμονής-εγκατάστασης του Οδυσσέα, δηλαδή το κατώφλι (υ 25 κε), επιβλέπει τα ενδότερα, αφού κρύβει τα όπλα (τ 4 κε) ή τα εμφανίζει στη μνη-

59. Scheid-Tissinier 1994, 102 κε.

60. Gartzou-Tatti 2015a.

61. Για τη σχέση της υφαντικής των γυναικών, ειδικότερα της Πηνελόπης με την πολιτική, βλ. Pace Vette 2005, 33 κε.

62. Γκάτζιου 2007, 162 κε.

στηροφονία (φ 120 κε, χ 109 κε). Φυσικά δεν πρέπει να ξεχνάμε και τις συχνές επισκέψεις του στην αγορά (β 2 κε, ρ 5 κε, υ 146 κε), τις συναντήσεις του με τη μητέρα του (ρ 36 κε, 96 κε), το ταξίδι του στην Πύλο και τη Σπάρτη και την κυριαρχία του στον χώρο της αυλής, όταν αναλαμβάνει το φόνο των άπιστων υπηρετριών⁶³. Η κινητικότητα αυτή του Τηλεμάχου στον χώρο της δικαιοδοσίας του συμπορεύεται και με την πορεία προς την ενηλικίωσή του (β 313 κε, σ 217, τ 532), σε αντίθεση με την τοπική και χρονική παγίωση του ορίζοντα των νεαρών διεκδικητών.

Από την άλλη πλευρά, ο Οδυσσέας, ο οποίος σε όλη τη διάρκεια των περιπετειών χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερη κινητικότητα και είναι διάσημος για τις ικανότητές του να διεισδύει σε απρόσιτους χώρους (π.χ. δούρειος ίππος δ 242 κε, ταξίδι στα πέρατα του Ωκεανού και στον Άδη λ κε, κ.ά.), τώρα παραμένει φαινομενικά αδρανής. Ο ήρωας που μονίμως κατορθώνει και διαπερνά κατώφλια και σταθμούς, εμφανίζεται στο σημείο αυτό να έχει πλήρη έλεγχο της ακινησίας του⁶⁴. Αν και η οριακή αυτή θέση του Οδυσσέα συνεχώς αμφισβητείται (μαλώνει με την Μελανθώ σ 320 κε, τ 65 κε, στην οποία μιλάει για το ευτυχισμένο παρελθόν του, διαπληκτίζεται με τον Ευρύμαχο, εναντίον του οποίου εκστομίζει απειλές για εκδίωξη από τον οίκο όταν επιστρέψει ο Οδυσσέας σ 384 κε), το παιγνίδι ανάμεσα στους εσωτερικούς και εξωτερικούς χώρους του οίκου αρχίζει να διαμορφώνεται.

Και ενώ το σχέδιο εξόντωσής τους τίθεται σε εφαρμογή, οι μνηστήρες συνεχίζουν να ζούν υπό το καθεστώς της άγνοιας, *παρανοώντας τα μηνύματα θεών και ανθρώπων*⁶⁵. Από την πλευρά των υποστηρικτών

63. Βλ. παρακάτω σελ. 39 κε.

64. Lateiner 19954, 187 κε.

65. Οι μνηστήρες έχουν προειδοποιηθεί από τον Αλιθέρση (β 161 κε), τον Τηλέμαχο (α 379 κε, β 143 κε), τον Οδυσσέα (σ 143-150, 384 κε) και τον Θεοκλύμενο (υ 351 κε). Το εξωτερικό ακροατήριο ενημερώνεται για την παρουσία τους από τον Νέστορα (γ 211 κε), τον Μενέλαο (δ 333 κε) και τον Εύμαιο (ξ 83 κε), ενώ η πληροφόρηση του εσωτερικού ακροατηρίου γίνεται από την Αθηνά-Μέντη, η οποία

του οίκου το πρόγραμμα ανακατάληψης γίνεται πιο συγκεκριμένο. Φθάνει το βράδυ και ο Οδυσσέας αρχίζει να σκέφτεται *έν μεγάρω* (τ 1, 47), ο Οδυσσέας και ο Τηλέμαχος κρύβουν τα όπλα (τ 4 κε), η Ευρύκλεια κλείνει τις γυναίκες στο μέγαρο (τ 16), ο Τηλέμαχος ασφαρίζει τις πόρτες των μεγάρων (τ 30 *θύρας μεγάρων*). Φέρνουν ασπίδες, κράνη και δώρατα (τ 31 κε) από τα ενδότερα και η Παλλάδα φέγγει με λύχνο (τ 33 κε). Στη συνέχεια αφού όλοι πάνε για ύπνο ο Οδυσσέας μένει ξάγρυπνος σχεδιάζοντας τον φόνο των εισβολέων (τ 51 κε).

Ο χώρος του *μεγάρου* μετατρέπεται πλέον σε μια κλειστή παγίδα. Εκτός από την επιδίωξη κατάκτησης του χώρου ο ποιητής παρουσιάζει τον Οδυσσέα σε μια προσπάθεια ανάκτησης του παρελθόντος του. Με μερικά ακόμη βήματα στο εσωτερικό του μεγάρου ο ζητιάνος-κύριος του οίκου, προσεγγίζει σε ό,τι κάποτε του ανήκε. Καθισμένος σε δίφρο (τ 97 κε)⁶⁶ κοντά στη φωτιά (τ 102), κατακτά μία ακόμη βαθμίδα των παλιών του γνωρισμάτων, αυτή του άριστου συζητητή. Κατά την πρώτη συνομιλία του με την Πηνελόπη εξαντλείται στην αφήγηση των πλαστών περιπέτειών του⁶⁷, όταν ως αδελφός δήθεν του Ιδομενέα φιλοξένησε τον Οδυσσέα πριν είκοσι χρόνια κατά το ταξίδι του προς το Ίλιον (τ 172 κε) και είδε με τα μάτια του την κόκκινη χλαίνη με τη χρυσή πόρπη (τ 225 κε) και τον χιτώνα (τ 232 κε), δώρα της Πηνελόπης που μόνο αυτή γνώριζε την ύπαρξή τους (τ 250 κε). Η αφήγηση των προ εικοσαετίας γεγονότων αλλά και του

κατατοπίζει τον Τηλέμαχο (β 283 κε), τον Δία που ενημερώνει την Αθηνά (ε 24 κε), την Ευρύκλεια που μιλάει στην Πηνελόπη (ξ 55 κε) κ.ά. Για την αδυναμία των μνηστήρων να κατανοήσουν την πληροφόρηση, βλ. Murnaghan 1987, 56-90. Γενικά για τις προβλέψεις της μνηστηροφωνίας, βλ. Ρεγκάκος 2006, 60 κε. Για την επικοινωνία της Πηνελόπης με τους μνηστήρες, βλ. Dubel 2011.

66. Από τον *δίφρο* ο ζητιάνος θα περάσει, μετά την αποκατάστασή του, στον *θρόνο* (φ 420). Βλ. Fernandez-Galiano, στο Russo, Fernandez-Galiano, Heubeck 1992 (ελλην. μετ. 2005, 314 κε ad φ 139).

67. Δεν θα εξετάσουμε εδώ το θέμα των πλαστών αφηγήσεων του Οδυσσέα στην Αθηνά (ν 256 κε), στον Εύμαιο (ξ 199 κε, και π 60 κε, ο Εύμαιος στον Τηλέμαχο), στον Αντίνοο (ρ 419 κε), στον Αμφίνομο (σ 139 κε), στη Μελανθώ (τ 75 κε), στην Πηνελόπη (τ 167 κε), και στον Λαέρτη (ω 258 κε, 303 κε). Βλ. Richardson 1996· Pratt 1993· Clayton 2004, 61 κε, 78.

πολύ πρόσφατου υποτιθέμενου ταξιδιού του ήρωα στη Δωδώνη (τ 296 κε), συνδεόμενη με την αφήγηση των Νίπτρων (τ 356 κε), που μεταθέτει τον ακροατή στην εποχή των νεανικών κατορθωμάτων του ήρωα⁶⁸, και την αφήγηση των ονείρων της Πηνελόπης που εστιάζεται στο άμεσο μέλλον (τ 535 κε)⁶⁹, διευρύνουν τον χρονικό ορίζοντα της πορείας του πλάνητα ήρωα από τη νεανική έως την ώριμη ηλικία.

Και ενώ το ακροατήριο του έπους ρίχνει μια κλεφτή ματιά στο παρελθόν και στα μέλλον, στον χρόνο δηλαδή του Οδυσσέα, εκείνος συνεχίζει να ελέγχει στατικά τον μεταίχμακό του χώρο. Παρά το γεγονός ότι προς στιγμήν πέρασε στο στάδιο του φιλοξενούμενου⁷⁰, ο ζητιάνος επιστρέφει και πλαγιάζει στον πρόδρομο (υ 1, 144, τ 317 κε, 598-99)⁷¹, ενώ την επόμενη ημέρα (την 40ή) η οριοθέτηση του χώρου και του χρόνου θα τονισθεί με ιδιαίτερη σαφήνεια και έμφαση. Στο μέγαρον έχουν αρχίσει οι ετοιμασίες για το γεύμα των μνηστήρων (υ 146). Η Ευρύκλεια διατάζει τις δούλες να σαρώσουν και να καθαρίσουν το δῶμα (υ 149 κε), έρχονται οι βοσκοί με τα σφάγια, ο Οδυσσέας μαλώνει εκ νέου με τον Μελάνθιο (υ 178 κε), έρχεται ο πιστός Φιλοίτιος (υ 185), απορρίπτεται το σχέδιο εξόντωσης του Τηλεμάχου από τους μνηστήρες (υ 240) και αρχίζει το φαγοπότι. Τίποτε από το σκηνικό που περιγράφεται δεν είναι τυχαίο και φυσικά η εικόνα είναι εντελώς διαφορετική από τις σκηνές φιλοξενίας στη Σπάρτη (δ 3 κε) και τη Σχερία (η 82 κε)

Κι ενώ η αταξία στην κοινότητα των μνηστήρων συνεχίζεται, ο Τηλέμαχος εγκαθιστά τον Οδυσσέα στο πέτρινο κατώφλι (υ 25 κε,

68. Για την ουλή (τ 386 κε, ψ 73 κε, φ 217 κε), στο πλαίσιο της μυητικής διαδικασίας του Οδυσσέα, βλ. Bremmer 1978, ιδ. 15 κε· Bonnafé 1985· Felson-Rubin, Sale 1983 και την κριτική του Most 1983· Για την πληγή ως σήμα, βλ. Holberg 1997, ιδ. 18 κε· Digremont 2004· Köhnen 2009. Για το ρόλο της Ευρύκλειας, βλ. De Jong 1985· Pournara-Karydas 1998, 25 κε· Clayton 2004, 75 κε.

69. Για τα όνειρα της Πηνελόπης, βλ. τη συνοπτική συζήτηση από την Rozokoki 2001. Η Haller 2009, 397-417, επικεντρώνεται στο ρόλο του ονείρου ως προπαισκευστικού σταδίου της τοξοθεσίας και της μνηστηροφωνίας.

70. Reece 1993, 167 κε.

71. Mylonas Shear 2000, 6· Rougier-Blanc 1996.

έντὸς εὐσταθέος μεγάρου)⁷², δηλώνοντας ότι αυτός ο οίκος δεν είναι *δήμιος* (υ 264) αλλά δικός του και του πατέρα του (υ 265, 308). Όπως και στη δεύτερη ραψωδία, ο Τηλέμαχος διαχωρίζει και εδώ τα πράγματα, επισημαίνοντας ότι ο όρος *δήμιος* σχετίζεται περισσότερο με τον χώρο που διακρίνει τους μνηστήρες-εισβολείς από τους ζητιάνους και κυρίους.

γ. Η εορτή του Απόλλωνα στο *ἄστυ* και το *μέγαρον*

Η απόσταση από τον δήμο της Ιθάκης έχει πλέον μεγαλώσει. Από τη σύμφυση των ορίων μεταξύ οίκου και δήμου, που προβλήθηκε στην πρώτη ραψωδία, έχουμε οδηγηθεί σε μία αποφασιστική τομή. Η διάκριση μεταξύ δήμου και μεγάρου επισημοποιείται στο πλαίσιο της ημέρας που είναι αφιερωμένη στον Απόλλωνα, της μόνης εορτής που αναφέρεται στην *Ὀδύσσεια* (υ 156, 276-79, φ 257-258). Η εορτή αυτή τελείται στο *άστυ* και οι κήρυκες φέρνουν την ιερή εκατόμβη κάτω από το *άλσος* του θεού (υ 276-79)⁷³.

Αντίθετα στον οίκο και το *μέγαρον* είναι ενδεικτική η απουσία λατρευτικού χώρου και η απουσία θυσιαστικών πρακτικών, συστατικό γνώρισμα της αρχαιοελληνικής κοινωνίας. Οι μνηστήρες δεν ενδιαφέρονται για τη θυσία με μόνη εξαίρεση τον Αμφίνομο, που προσφέρει κάποια σπονδή στους θεούς (σ. 425-426)⁷⁴, και τον Αντίνοο που προτείνει να αναβληθούν για την επομένη οι αγώνες τόξου και η θυσία στον Απόλλωνα (φ 258 κε)⁷⁵. Ακόμη και ο θυοσκόος Ληώδης, ένας ξεπεσμένος γνώστης των θυσιών στην υπηρεσία των μνηστήρων (χ 318 κε)⁷⁶, δεν φαίνεται πουθενά να ασκεί την τέχνη του. Η όλη

72. Για το κατόφλι, βλ. παραπάνω σημ. 43.

73. Hölkeskamp 2002, 327 σημ. 113· Levaniouk 2008, 29.

74. Ο μόνος από τους μνηστήρες που εμφανίζεται με θετικό τρόπο, βλ. Van Nortwick 2009, 101 κε.

75. Detienne 1998, 47, 99. Αντίθετα, ο Pucci 2000, ιδ. 286 κε, υποστηρίζει ότι η παράλειψη των θυσιαστικών πρακτικών εκ μέρους των μνηστήρων δεν σημαίνει υποχρεωτικά και άγνοια των λατρευτικών δεδομένων.

76. Detienne 1998, 47.

εικόνα προβάλλει ως ένα «κενό» τελετουργικό, ενώ αντίθετα είναι γνωστή η ευσέβεια του Οδυσσέα και η καλή του σχέση με τις θυσίες (τ 365 κε), καθώς και η ευσέβεια των μελών του οίκου, όπως φαίνεται και από την προτροπή του Τηλεμάχου προς την Πηνελόπη να τάξει θυσίες (ρ 50 κε).

Για μία ακόμη φορά είναι σαφής η πρόθεση του ποιητή να διαφοροποιήσει τη συμπεριφορά αλλά και τον χρόνο των μνηστήρων. Οι μνηστήρες εμφανίζονται να παίρνουν συχνά μέρος σε συμπόσια (α 324 κε, β 299 κε, ρ 170 κε), στα οποία όμως μόνο καταναλώνουν (α 226 κε, β 300), χωρίς να ακολουθούν το καθιερωμένο τυπικό, δηλαδή ιερουργικό σφάξιμο του ζώου, σπονδές, προσευχές, μοίρασμα των κρεάτων. Ενδεικτικότερο επεισόδιο αυτής της ασεβούς συμπεριφοράς αποτελεί το τελευταίο δείπνο, το οποίο πλέον έχει πάρει αλλοιωμένη μορφή, στο εσωτερικό του οίκου (υ 250 κε). Η διατάραξη των θυσιαστικών κανόνων από τους μνηστήρες, η στρέβλωση των κανόνων διανομής των κρεάτων⁷⁷, αφού ο Κτήσιππος πετάει ένα κομμάτι στο ζητιάνο (υ 299 κε), έχει μετατρέψει το θυσιαστικό γεύμα σε ένα ανόσιο ξεφάντωμα, όπου τα ματωμένα κρέατα παραμορφώνουν την όψη τους (υ 347 κε, 390)⁷⁸.

Η ένταξη μάλιστα όλου του επεισοδίου στο πλαίσιο της εορτής και της θυσίας-εκατόμβης προς τιμήν του Απόλλωνα, η οποία τελείται στο άστυ, έχει ιδιαίτερη σημασία για την ποιητική πλοκή, αφού ορίζεται πλέον με ακρίβεια το χρονικό σημείο της τελικής αναμέτρησης, η οποία τίθεται με σαφήνεια κάτω από τη σκιά της λατρείας του θεού. Δεν αποτελεί λοιπόν σύμπτωση που η συνεχής άγνοια ή παραβίαση από τους μνηστήρες των καθηκόντων τους προς τους θεούς έχει ως αποτέλεσμα το φρικιαστικό δράμα του Θεοκλύμενου, του μάντη του Απόλλωνα, για το ανόσιο τέλος τους (υ 351). Δεν αποτελεί

77. Για ένα κανονικό σχήμα θυσίας, πρβλ. θ 479 κε, ξ 42, 549. Για τη διαστρέβλωση των κανόνων, βλ. Slater 1990, ιδ. 217· Seaford 1994 (ελλην. μετ., 2003, 68 κε, 101 κε)· Detienne 1998, 45 κε. Για τα συνήθη συμπόσια στο έπος, βλ. Sherrat 2004.

78. Scheid - Tissinier 1994, 155 κε.

επίσης σύμπτωση ότι η μοίρα των μελών του οίκου, του Τηλεμάχου, της Πηνελόπης και του Οδυσσέα συνδέεται με τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή. Η προαγγελία του επαιτή στην Πηνελόπη (τ 306-7) και τον Εύμαιο (ξ 161-62) ότι ο Οδυσσέας θα επιστρέψει αυτόν εδώ τον *λυκάβαντα*⁷⁹, στη χάση του παλαιού φεγγαριού και στη φέξη του νέου, αποκτά εδώ βαθύτερο νόημα. Αξίζει να σημειωθεί ότι η επιστροφή του ήρωα και ανάκτηση του οίκου εξαρτάται από την οριακή χρονική στιγμή που ορίζει την ενηλικίωση του Τηλεμάχου και το γάμο της Πηνελόπης (ο 524). Και οι δύο αυτές διαδικασίες σχετίζονται άμεσα με τη *νουμηνία*, δηλαδή την ίδια ή την επόμενη ημέρα του μήνα, ημέρα αφιερωμένη στον Απόλλωνα⁸⁰, ημέρα ευνοϊκή για γάμους και τελετές άνδρωσης και ενηλικίωσης (όπως αυτή του Τηλεμάχου από τον Απόλλωνα τ 85 κε)⁸¹ και ημέρα επιστροφής του βασιλιά σύμφωνα με την ερμηνεία του σημείου του γερακιού του Απόλλωνα από τον Θεοκλύμενο (ο 525 κε).

Υπό το φως των προϋποθέσεων αυτών καθίσταται, επομένως, υποχρεωτική η προκήρυξη των αγώνων και η δήλωση της Πηνελόπης ότι θα προχωρήσει σε νέο γάμο (φ 73 κε), αφού διαφορετικά, την επομένη ημέρα, η κατάσταση θα έχει αλλάξει ριζικά. Όμως και εδώ, όπως και στην περίπτωση των δώρων, η εικόνα είναι αντιστραμμένη. Αντί για την προκήρυξη των αγώνων από τον πατέρα της νύφης, όπως στην περίπτωση του Νηλέα (λ 288 κε)⁸², η Πηνελόπη με δική της πρωτοβουλία (φ 73 κε, ω 167 κε) και με την προτροπή της Αθηνάς (φ 1 κε), αποφασίζει τους αγώνες τόξου εντός του μεγάρου (φ 3 κε).

79. Η σημασία του όρου *λυκάβας* παραμένει άγνωστη σύμφωνα με τον Austin, 1975, 244 κε. Ο Detienne 1998, 260 σημ. 115, συνδέει με τη *νουμηνία* και την εορτή του Απόλλωνα. Ο Bakker 2013, 96 κε προσδίδει έμφαση στο ρόλο του Ήλιου κατά την επιστροφή του Οδυσσέα.

80. Για τη *νουμηνία* και τις τελετές άνδρωσης, βλ. Seaford 1994 (ελλην. μετ. 2003, 70 κε). Ο Detienne 1998, 56 κε, θεωρεί τη νέα σελήνη ως ημέρα ευνοϊκή για τους γάμους.

81. Hölscher 1989 (2007, 342 κε)· Levaniouk 2008, 29 κε.

82. Thalmann 1998a, 152 κε.

3. Η Επανάκτηση του *μεγάρου*

α. Άθλα

Με την προκήρυξη του αγώνα της τοξοθεσίας που έχει προαναγγεληθεί από την Πηνελόπη (τ 576 κε)⁸³, και τον ίδιο τον Οδυσσέα (τ 586 κε), προσδιορίζεται η χρονική στιγμή της επίλυσης της κρίσης, δηλαδή η ημέρα της εορτής του θεού. Ταυτόχρονα όμως σκηνοθετείται και σκηνογραφείται η εικόνα του εσωτικού του οίκου και η εικόνα του παρελθόντος και του παρόντος του Οδυσσέα. Χρονική ένταξη του αγώνα, τόποι και χρόνοι των πρωταγωνιστών συγχωνεύονται σε ένα μοναδικό σύμπλεγμα.

Ας δούμε αναλυτικότερα ορισμένες πτυχές που μας ενδιαφέρουν περισσότερο. Οι λεπτομέρειες για την αναζήτηση-αποκάλυψη του τόξου από την Πηνελόπη στα ενδότερα του θαλάμου (φ 6 κε), επιτρέπουν στον ακροατή του ποιήματος να ρίξει μία κλεφτή ματιά στους απροσπέλαστους και μύχιους χώρους που μαρτυρούν τη μακρόχρονη ιστορία του οίκου, όπου ανάμεσα στα πολλά, παλαιά και πολύτιμα κειμήλια φυλλάσσεται το τόξο του Οδυσσέα. Αυτό θα αποτελέσει και το αντικείμενο του αγώνα της τοξοθεσίας (φ 68 κε) αλλά και το όπλο της τοξοβολίας-φόνου που θα επακολουθήσει.

Είναι αλήθεια ότι η χρήση του τόξου ανακαλεί παλαιά παραμυθολογικά μοτίβα⁸⁴. Με την εγγραφή του ωστόσο στον κόσμο του Οδυσσέα,

83. Ο σύνθετος και πολύπλοκος χαρακτήρας της Πηνελόπης στην *Οδύσσεια* έχει απασχολήσει κατά κόρον την ομηρική έρευνα και είναι φυσικά αδύνατο να διατρέξουμε εδώ όλη την επιστημονική επιχειρηματολογία. Βλ. κυρίως Katz 1991· Felson-Rubin 1994· Papadopoulou-Belmehdi 1994· Karakantza 1997· Clayton 2004· Heitman 2005.

Για σύνοψη της συζήτησης σχετικά με το αν η Πηνελόπη έχει αναγνωρίσει τον Οδυσσέα, βλ. Doherty 1995 (1998⁴), 41 κε· Levaniouk 2008, 15 σημ. 54· Saugé, 2008 και το αφιέρωμα στο *College Literature*, 38.2.2011. Σύμφωνα με τον Nickel 2010, οι προθέσεις της Πηνελόπης αποκρύπτονται από όλους τους χαρακτήρες, ακόμη και από το εξωτερικό ακροατήριο.

84. Για το τόξο ως παραδοσιακό όπλο, βλ. Daneš 1998, 403 κε· Μαρωνίτη 2007, ιδ. 62 κε. Για τα υλικά κατασκευής και την τεχνική του τόξου, βλ. De Smidt 2006, 56· Monbrun 2007, 31 κε. Για όλη την προηγούμενη συζήτηση σχετικά με

το παραδοσιακό αυτό όπλο γίνεται φορέας συμπληρωματικών αξιών και γνωρισμάτων. Από τη μία πλευρά, οι λεπτομέρειες για την καταγωγή και την προέλευσή του τόξου, το οποίο είχε χαρίσει στον ήρωα ο Ίφιτος, ο οποίος με τη σειρά του το είχε κληρονομήσει από τον Εύρυτο⁸⁵, διεκρινούν τη χρονική έκταση της παρουσίας ενός ειρηνικού όπλου, το οποίο ύστερα από μια μακρότατη παράδοση πέρασε μέσω της ανταλλαγής των δώρων στον Οδυσσέα (ξενήιον), οποίος το χειρίζεται με ιδιαίτερη επιδειξιότητα (τ 572-78, φ 76). Το ποιητικό αυτό τέχνασμα, ανάλογο με αυτό της ουλής, δίνει τη δυνατότητα να γνωρίσει κανείς τη νεανική ηλικία του Οδυσσέα και τις ικανότητές του στη χρήση ενός όπλου στο οποίο μόνον ο Φιλοκτήτης τον ξεπερνούσε (θ 219 κε).

Από την άλλη μέσω της σύνδεσης με τον προκάτοχο του τόξου, τον Εύρυτο, και τους μύθους του Ηρακλή⁸⁶, αφού ο τελευταίος σκότωσε τον Ίφιτο παραβιάζοντας τους κανόνες φιλοξενίας, είναι εμφανείς οι υπαινιγμοί στην τύχη των μνηστήρων, οι οποίοι έχουν να αντιμετωπίσουν μια δίκαιη τιμωρία. Κατά συνέπεια, σε ό, τι αφορά το περιβάλλον του Οδυσσέα, το τόξο αποκτά διαφορετικό συμβολισμό για όποιον έρχεται σε επαφή μαζί του, συνδέοντας ταυτόχρονα το παρελθόν και τα νεανικά κατορθώματα του ήρωα με το παρόν και τα προβλήματα του οίκου, αλλά και το μέλλον του ήρωα. Μάλιστα η χρονική έκταση δεν έχει διακοπεί έως το αφηγηματικό παρόν, αφού ο ήρωας δεν πήρε μαζί του το τόξο στην Τροία αλλά το φύλαγε κρυμμένο στο μέγαρο (φ 41, *κέσκειτ' ἐνὶ μεγάροισι, φόρει δέ μιν ἥς ἐπὶ γαίης*)· το χρησιμοποιούσε δηλαδή μόνο στην πατρίδα του ως όπλο για προστασία των ὄσων του ανήκαν⁸⁷.

τον χώρο της αυλής, ως χώρου της τοξοθεσίας, βλ. Fernandez-Galiano, στο Russo, Fernandez-Galiano, Heubeck 1992 (ελλην. μετ. 2005, 282 κε). Για το τόξο ως δώρο ξενίας και δηλωτικό της βασιλικής ιδιότητας του Οδυσσέα, βλ. Ready 2010.

85. Για τον Εύρυτο, βλ. Schein 2001.

86. Ο ίδιος ο Οδυσσέας δηλώνει ότι δεν θα ήθελε να πολεμήσει με τον Ηρακλή ή τον Εύρυτο, ο οποίος φονεύθηκε από τον Απόλλωνα (θ 223 κε). Για τη σχέση του Οδυσσέα και του Ηρακλή, βλ. Heubeck, στο Heubeck, Hoekstra, 1989 (1990) (ελλην. μετ. 2005, 284 κε ad 621-27)· Schein 2001· Crielaard 2002, ιδ. 271· Farenga 2006, 248 κε· Karanika 2011· Andersen 2012, 138-152.

87. Nagler 1993, 245· Thalmann 1998a, 109 κε.

Όσο διευρύνεται ο χρόνος και ο χώρος του Οδυσσέα τόσο ο κλοιός σφίγγει για τους διεκδικητές της Πηνελόπης και του οίκου. Αντίθετα από τη μακρόχρονη εμπειρία του Οδυσσέα στη χρήση του τόξου (α 262, θ 215 κε, κ 261), άγνωστη ή ανύπαρκτη εμφανίζεται η αντίστοιχη εξοικείωση των μνηστήρων, εφόσον πουθενά δεν παρουσιάζονται ως τοξότες και επιδέξιοι κάτοχοι των μυστικών της τοξευτικής τέχνης. Οι νέοι που δεν έχουν εξοικειωθεί με τη χρήση του τόξου δεν έχουν καμία ελπίδα να ενηλικιωθούν την ημέρα της εορτής του θεού-τοξότη. Αποδεχόμενοι λοιπόν τη λύση του τόξου εγκλωβίζονται στον χρόνο και τον χώρο του Οδυσσέα, χωρίς να έχουν τη δυνατότητα να επιβάλουν τους δικούς τους όρους.

Η σχέση επομένως των δύο αντίπαλων ομάδων με το αγώνισμα, το άθλο του τόξου, και οι θέσεις των «αθλητών» έχουν ιδιαίτερη σημασία για την κατανόηση όσων θα ακολουθήσουν. Ως ρυθμιστής του άθλου εμφανίζεται ο Τηλέμαχος⁸⁸, ο οποίος σκάβει τάφρο και στήνει τους πελέκεις από όπου θα περάσουν τα βέλη (τ 573 κε, φ 75 κε, 120 κε). Η συζήτηση για το πού τοποθετείται ο χώρος του αγώνα, δηλαδή στο εσωτερικό ή στο εξωτερικό του μεγάρου, παραμένει ακόμη ανοικτή⁸⁹. Όσο και αν φαίνεται λογική η διάταξη των πελέκεων στον έξω χώρο, θα συμφωνήσω με τους μελετητές εκείνους που προτείνουν τη λύση του εσωτερικού του μεγάρου. Ο ποιητής έχει αντιστρέψει τους κανόνες ενός κανονικού αγώνα χρησιμοποιώντας τακτικές δόλου για να μεγιστοποιήσει την αντίθεση ανάμεσα στον επαίοντα επαίτη και τους ανίδεους μνηστήρες. Ο συμβολισμός του *μεγάρου* ως χώρου επίλυσης της κρίσης βρίσκει στο σημείο αυτό την πλήρη έκφρασή του.

Πρώτος άρχισε τη δοκιμασία του τόξου ο Τηλέμαχος⁹⁰, η εφηβεία

88. Βλ. Hoffer 1995.

89. Για τον τρόπο που έχουν στηθεί οι πελέκεις, μέσα από τους οποίους έπρεπε να περάσουν τα βέλη (τ 578, φ 76), έχει χυθεί πολύ μελάνι χωρίς να υπάρχει ακόμη οριστική απάντηση. Βλ. Stanford 1969· Stanford 1969· Mylonas Shear 2000, 9. Σύνοψη της παλαιότερης συζήτησης και παραπάνω σημ. 84.

90. Για το πολυσυζητημένο θέμα της ενηλικίωσης του Τηλεμάχου, βλ. ενδεικτικά Delebeque 1958 (ελλην. μετ. 1966)· Μαρωνίτη 1971 (1991⁶), *passim*· Katz 1991, 31 κε, 63 κε, 120 κε· Reece 1993, 71 κε· Scheid-Tissinier 1993· Felson-Ru-

του οποίου έχει πλέον ολοκληρωθεί (σ 217 κε, τ 532). Αποδεχόμενος⁹¹, ως κύριος πλέον του οίκου (φ 344 κε), το τέχνασμα του γάμου της Πηνελόπης, την οποία και επαναφέρει στα ενδότερα (φ 350 κε), στάθηκε στο κατώφλι, αποπειράθηκε τρεις φορές (φ 124 κε) και την τέταρτη σχεδόν θα τα κατάφερνε αν δεν παρενέβαινε ο Οδυσσεύς (φ 129). Έτσι άφησε το τόξο και κάθισε στον θρόνο (φ 139). Θα μπορούσε να πει κανείς ότι η απόπειρα του Τηλεμάχου δεν στοχεύει στη δική του καταξίωση. Η παρουσία του γιου στη συγκεκριμένη στιγμή δεν νοείται αυτόνομα από εκείνη του πατέρα, αφού η προσπάθειά του εγγράφεται στο πλαίσιο της ανάδειξης των ικανοτήτων του Οδυσσέα⁹². Στο σημείο μάλιστα αυτό ο ποιητής επικροτεί, γιατί αυτό είναι ο στόχος του, μία μη λογική διαδοχή στον οίκο του Οδυσσέα. Αντί για την ενηλικίωση και αποδοχή της εξουσίας από τον Τηλέμαχο, προσδίδεται έμφαση στην ανάληψη της εξουσίας από τον πατέρα. Ένα πισωγύρισμα δηλαδή στο παρελθόν, όπου η συνεργασία των μελών του γένους αποβλέπει στην κυριαρχία του πατέρα και όχι του γιου.

Στο αντίπαλο στρατόπεδο τα πράγματα είναι διαφορετικά αφού ο καθένας από τους μνηστήρες, που βρίσκονται μακριά από τους πατεράδες τους, λειτουργεί πλέον ατομικά και για ίδιον συμφέρον. Ο τρόπος μάλιστα που περιγράφεται η σειρά συμμετοχής τους στον αγώνα παρουσιάζει προβλήματα κατανόησης. Όχι μόνο η διάταξη από δεξιά (φ 141 κε), με πρώτον τον θυοσκόο Ληώδη, αφού δεν είναι σαφές αν ο όρος δεξιά (αρχίζοντας από το μέρος του οινοχόου) νοείται σε σχέση με τον Οδυσσέα ή τον Αντίνοο, αλλά και ο αριθμός των εγκλείστων (που δεν πρέπει να υπερβαίνει τους 30)⁹³, όπως και η σειρά πα-

bin 1994, 67-91· Douglas Olson 1995, 65 κε· Lateiner 1995⁴, 139 κε· Thalmann 1998a, 206 κε· Wörhle 1999, 117-149· Renaud, Whatelet 2002· Murnaghan 2002, 133 κε· Heath 2005, 92 κε· Petropoulos 2011.

91. Hoffer 1995.

92. Katz 1991, 150 κε· Murnaghan 2002.

93. Για τον θάνατο των σπουδαιότερων μνηστήρων που ανέρχονται στους 18 (19 με τον Ληώδη), βλ. Fernandez-Galiano, στο Russo, Fernandez-Galiano, Heubeck 1992 (ελλην. μετ. 2005, 444 ad 241-329). Για τον συνολικό αριθμό των μνηστήρων, βλ. παραπάνω σημ. 15.

ραμένουν σκοτεινά. Στο σημείο αυτό θα συμφωνούσα, μολονότι η οπτική γωνία είναι εντελώς διαφορετική, με την υπόθεση του St. Reese⁹⁴, οπαδού της προφορικής κυκλικής σύνθεσης του έπους, ο οποίος υποστηρίζει ότι ο ποιητής χρησιμοποιεί εδώ την αντίστροφη διάταξη των μνηστήρων από εκείνη που παρουσίασε κατά την εμφάνιση του Οδυσσέα ζητιάνου (ρ 365, *ένδέξια*, ρ 450, *έξειης*). Επομένως, στο επεισόδιο του τόξου η σειρά είναι κατιούσα από τον Ληώδη, στον Ευρύμαχο και στον Αντίνοο με τελευταίον τον Οδυσσέα. Τέλος, στη μνηστηροφονία, όπως θα δούμε στη συνέχεια, η σειρά είναι αντίστροφη από τις δύο πρώτες: αρχίζει τον φόνο ο Οδυσσέας, πρώτος πέφτει ο Αντίνοος, δεύτερος ο Ευρύμαχος και ακολουθούν ο Αμφίνομος και οι υπόλοιποι.

Ο θυοσκόος, που παίρνει αποστάσεις από τη συμπεριφορά των μνηστήρων (φ 144 κε), αν και έλαβε πρώτος το δικαίωμα να ρίξει από το κατώφλι (φ 148 κε), δεν φαίνεται να γνωρίζει την τέχνη του τοξότη⁹⁵. Έτσι ύστερα από την αποτυχία του ο Ληώδης, προφητεύοντας την καταστροφή των συντρόφων του (φ 154 κε, 170), ξανακάθεται στο θρόνο του (φ 162 κε). Η κατάσταση αιωρείται για κάποιο χρονικό διάστημα, αργοπορία που προσδίδει έμφαση στην απειρία τους. Το μέτωπο των μνηστήρων διερύνεται προς τη μόνη πιθανή κατεύθυνση, δηλαδή αυτή των άπιστων δούλων. Έτσι ο δούλος Μελάνθιος, με τον οποίο οι μνηστήρες έχουν αναπτύξει στενή σχέση, ανάλογη με αυτή του Οδυσσέα και των πιστών του υποτακτικών, με προτροπή του Αντίνοου ανάβει φωτιά στο μέγαρο για να ζεστάνουν το λίπος που θα αλείψουν το δοξάρι (φ 75 κε). Η *ύβρις* που τελείται στο εσωτερικό του μεγάρου είναι παραπάνω από εμφανής αφού οι άπιστοι δούλοι κυριαρχούν στους χώρους των κυρίων.

Στο διάλειμμα αυτό ο Οδυσσέας-που ακόμη διατηρεί την ιδιότητα του ζητιάνου-βρίσκει την ευκαιρία να εδραιώσει τη δική του σχέση με τους πιστούς δούλους του οίκου. Η αναγνώριση πραγματοποιείται

94. Reese 1995. Σύμφωνα με την Strauss Clay 1994, ο Οδυσσέας αρχίζει από τους κοινωνικά κατώτερους και συνεχίζει με τους ανώτερους.

95. Για τα καθήκοντα του θυοσκόου, βλ. Detienne 1998, 48. Για τον Ληώδη, βλ. Μανακίδου 2002, 272 κε.

στο εξωτερικό του *μεγάρου*, στον χώρο δηλαδή που προσιδιάζει στους δούλους, αλλά και μακριά από τα εχθρικά βλέμματα των εισβολέων. Έτσι σύμφωνα με τον ποιητικό σχεδιασμό οι πιστοί βοσκοί εξέρχονται, ακολουθούμενοι από τον Οδυσσέα εκτός των θυρών και της αυλής (φ 191). Ύστερα από τον αναγνωρισμό (φ 188, 216 κε)⁹⁶, ο ήρωας επιβάλλει τη στάση που θα κρατήσουν οι δούλοι του κατά την έναρξη του αγώνα, δηλαδή ο Εύμαιος να του εγχειρίσει το τόξο, οι δούλες να κλειστούν μέσα και ο Φιλοίτιος να ασφαλίσει τις πόρτες της αυλής (φ 240 κε). Θα μπορούσε το επεισόδιο αυτό να εκληφθεί ως μία απλή παύση, ανάπαυλα στην ένταση της σκηνης. Όμως δεν γίνεται να μην προσέξει κανείς ορισμένα σημεία. Πρώτον η έμφαση που προσδίδεται στην ισχυροποίηση των δεσμών με τους υποτακτικούς του Οδυσσέα όπου μορφοποιείται το σχήμα «οι κύριοι με τη βοήθεια των πιστών δούλων του οίκου έναντι των κακών διεκδικητών και των συνοδών δούλων τους». Η σύμφυση των ορίων μεταξύ δούλων και κυρίων γίνεται ακόμη εντονότερη από τη στιγμή που ο Οδυσσέας υπόσχεται στους δικούς του κτήματα⁹⁷, συζύγους και ισότιμη θέση με τον Τηλέμαχο (φ 213 κε).

Από τη ρύθμιση της εσωτερικής τάξη στον οίκο ο ποιητής προχωρεί στη ρύθμιση του δικαιώματος του ήρωα για εξουσία. Και στο δεύτερο αυτό σημείο τα πράγματα είναι πιο σύνθετα. Όσο προβάλλεται το δικαίωμα του ξένου στην εξουσία, άλλο τόσο υποβαθμίζονται τα δικαιώματα και οι ικανότητες των μνηστήρων. Για παράδειγμα, το κύριο πλέον ενδιαφέρον του Ευρύμαχου, ο οποίος αδυνατεί να τεντώσει το τόξο (φ 245 κε), είναι να μην μαθευτεί ότι νικήθηκε από έναν ζητιάνο (φ 325 κε), ενώ για τους ίδιους λόγους ο Αντίνοος προτείνει αναβολή του αγώνα για την επομένη (φ 256 κε).

Αντίθετα, ο ζητιάνος κάνει ένα βήμα μπροστά διεκδικώντας για τον εαυτό του το δικαίωμα που έχουν απεμπολήσει προς στιγμήν οι μνηστήρες (φ 275 κε). Η πράξη αυτή του επαίτη ακούγεται πράγματι

96. Για την ουλή του Οδυσσέα, βλ. παραπάνω σημ. 68.

97. Η προσφορά γης στους δούλους ηχεί περίεργα, αφού συνιστά διαδικασία σνήθη μεταξύ αριστοκρατών (δ 174 κε, η 314 κε, *Ιλιάς*, I 142 κε, 479 κε).

ως υβριστική και ο Αντίνοος του θυμίζει το είδος της δίκαιης τιμωρίας που θα του επιβληθεί, τιμωρία ανάλογη με αυτή που γνώρισε ο Κένταυρος Ευρυτίων στον οίκο του Πειρίθου (φ 295 κε), όπου λόγω παραβίασης των κανόνων φιλοξενίας οι ήρωες τον πέταξαν έξω από τη πόρτα κόβοντας τη μύτη και τα αυτιά του⁹⁸. Ο υπαινιγμός είναι αρκετά σαφής ώστε το ακροατήριο να αντιληφθεί την παραβίαση των κανόνων στην οποία οι ίδιοι οι μνηστήρες έχουν υποπέσει όπως και τη μελλούμενη τύχη του Μελάνθιου.

Όμως τα μέλη του οίκου, η Πηνελόπη (φ 311 κε) και ο Τηλέμαχος (φ 349), αναγνωρίζουν το δικίωμα του ξένου στον Οδυσσέα και του παρέχουν τη δυνατότητα να αγωνιστεί, βήμα που φέρνει τον ήρωα πιο κοντά στην πραγματική του θέση. Ανάμεσα στα πολλαπλά γνωρίσματα του τόξου συγκαταλέγεται και αυτό της βασιλικής εξουσίας⁹⁹. Δεν είναι επομένως δόλου τυχαίο που το τόξο εγχειρίζεται (φ 233, 281, 345, 349, ω 174, *δόμεναι*) και προσφέρεται στον Οδυσσέα από τον Τηλέμαχο ή τον Εύμαιο (φ 359 κε, 379) υπό τη μορφή τελετουργικής ενθρόνισης (φ 343 κε), ενώ για τους μνηστήρες χρησιμοποιείται το ρήμα *λαμβάνω* (φ 148, 152, 281). Το παιγνίδι των αντιστροφών συνεχίζεται: όσο ο ζητιάνος διευρύνει τον χώρο και τον χρόνο δικαιοδοσίας του, οι μνηστήρες παραμένουν στην άγνοιά τους, παγιωμένοι σε μία παροντική και αμετάβλητη εποχή χωρίς να έχουν κατορθώσει να επιδείξουν την επιδεξιότητά τους στο τόξο. Ο κύκλος στενεύει αφού ο Εύμαιος με εντολή του Τηλέμαχου παραγγέλλει στην Ευρύκλεια να κλείσουν οι πόρτες του μεγάρου (φ 382). Ο αποφασιστικός ρόλος της Ευρύκλειας στο κλείσιμο και το άνοιγμα των θυρών (τ 15 κε)¹⁰⁰ δείχνει την κυριαρχία της γηραιάς φύλακα του οίκου στα όρια του κόσμου των γυναικών και του κόσμου των ανδρών (χ 420 κε), ενώ, σε ό,τι αφορά τον εξωτερικό χώρο ανάλογο ρόλο

98. Βλ. Seaford 1994 (ελλην. μετ. 2003, 102 κε).

99. Jamison 1999, ιδ. 261 κε.

100. Fletcher 2008, ιδ. 84 κε· Thalmann 1998b, 27 κε που σημειώνει ότι η Ευρύκλεια κινείται και στον χώρο των ανδρών αντίθετα από την Ευρυνόμη που ανήκει στον γυναικείο χώρο της Πηνελόπης.

αναλαμβάνει ο Φιλοίτιος¹⁰¹, ο οποίος κλείνει τις πόρτες της αυλής. Ακολούθως ο Οδυσσεάς, καθισμένος στον *δίφρο* (φ 420), σημαδεύει και πετυχαίνει όλους τους πελέκεις (φ 405 κε), όπως ο καλός τραγουδιστής που γνωρίζει απο κιθάρα.

Η πορεία του επαίτη από την περιφέρεια του οίκου στο κέντρο ολοκληρώνεται και Οδυσσεάς, έχοντας ενστερνισθεί όλα τα απολλώνεια στοιχεία που συσσωρεύονται σιγά σιγά στο πρόσωπό του (ρ 251-253, 494, φ 338, 364-365, χ 6-7)¹⁰², γίνεται κύριος του μεγάρου, την ημέρα της εορτής του θεού.

β. Μνηστηροφονία, τιμωρία των δούλων, καθαρμός

Η απόσταση που χωρίζει τον νικητή από τη χορεία των νεαρών υβριστών αναδεικνύεται καλύτερα στην επόμενη σκηνή όπου ο ήρωας εμφανίζεται με τα δικαιώματα και την ισχύ του κυρίαρχου του οίκου. Ύστερα από απουσία είκοσι ετών (π 206 = τ 484 = φ 208 = ω 322), έφτασε η καθοριστική στιγμή της επιστροφής. Πετώντας τα κουρέλια που φορούσε¹⁰³ πηδά στο κατώφλι (χ 2, *μέγαν ούδόν*), και κρατώντας το τόξο και τα βέλη (χ 1 κε) δηλώνει ότι τέλειωσε αυτός ο δύσκολος αγώνας (χ 5 *Ούτος μὲν δὴ ἄεθλος ἀάατος ἐκτετέλεσται*)¹⁰⁴. Σε μία πρώτη φάση συνεχίζει και επιβεβαιώνει την τοξευτική του τέχνη ρίχνοντας στο λαιμό και τον αυχένα του Αντίνοου (χ 9 κε). Η ήττα του πρώτου τη τάξει μνηστήρα προκαλεί σάστισμα στους υπόλοιπους που σκορπίζονται τυχαία αφού, διασαλεύεται η σειρά που κάθονταν¹⁰⁵, ενώ ο Ευρύμαχος προσπαθεί να μιλήσει με λεξιλόγιο και όρους κατανοητούς στους συντρόφους του και στο ακροατήριο του έπους. Σύμφωνα με τα δεδομένα της αρχαϊκής εποχής το σφάλμα των μνηστήρων απαιτούσε ενός είδους αποζημίωσης σε πολύτιμα αγαθά ή

101. Για τον Φιλοίτιο, βλ. De Jong 2001, 494 κε ad υ 185-240.

102. Για τη σχέση Απόλλωνα-Οδυσσέα, βλ. Cook 1995, 152· Detienne 1998, 48 κε· Μαρωνίτης 2005a2, ιδ. 223 κε.

103. Για τις αλλαγές εμφάνισης του Οδυσσέα, βλ. πρόσφατα Galhag 2006.

104. Για την *άτην*, βλ. Farenga 2006, 185 κε, 252.

105. Για τη σειρά που κάθονται οι μνηστήρες, βλ. Strauss-Clay 1994, ιδ. 39 κε.

μέταλλα και απομάκρυνση των εισβολέων. Αυτό ακριβώς προτείνει και ο Ευρύμαχος, κατηγορώντας τον Αντίνοο ότι επιθυμούσε την εξουσία (χ 45 κε) και υπόσχεται ότι θα δοθούν βόδια, χαλκός και χρυσάφι (χ 55 κε) που θα συναχθούν από τον *δήμον* (χ 55)¹⁰⁶. Όμως οι αξίες αυτές δεν ανήκουν στην εποχή του Οδυσσέα, ο οποίος αρνείται να κατανοήσει τα επιχειρήματα των νέων ανδρών. Τους κατηγορεί ότι του έφαγαν τον οίκο, κοιμήθηκαν με τις δούλες, πεθύμησαν τη γυναίκα του, ασέβησαν προς τους θεούς (χ 35 κε, 60 κε)¹⁰⁷.

Η έλλειψη επικοινωνίας σε επίπεδο αξιών και θεσμών, η χρονική δηλαδή απόσταση που χωρίζει τα δύο στρατόπεδα μεταφράζεται και σε όρους τοπικούς. Οι μνηστήρες κατανοούν πλέον ότι δεν έχουν διέξοδο (χ 74 κε) και ότι η μόνη λύση βρίσκεται στην απομάκρυνση του Οδυσσέα από το κατώφλι ώστε να διαφύγουν προς το *άστυ* (χ 77). Όμως δεν έχουν καμία ελπίδα να ενωθούν με τους δικούς τους αφού τα μόνα όπλα που διαθέτουν είναι τα μαχαίρια τους (χ 74 κε). Το παιγνίδι των αντιστροφών δεν παύει να μας εκπλήσσει. Από διεκδικητές της εξουσίας, οι μνηστήρες μετατρέπονται σε νεαρούς κρύπτες που προσπαθούν να επιβιώσουν σε ένα περιβάλλον αφιλόξενο.

Αντίθετα η άλλη πλευρά αγωνίζεται με όρους οπλικής μάχης. Ο περιορισμένος χώρος του μεγάρου μετατρέπεται σε ανοικτή πεδιάδα και η αντιπαράθεση παίρνει τη μορφή οπλικής σύρραξης, όπου ο αγώνας είναι άνισος. Ο Οδυσσέας ρίχνει στον Ευρύμαχο στο στήθος κάτω από τον μαζόν στο συκώτι (χ 83), χτύπημα ανδρικής πολεμικής τακτικής, ενώ ο Τηλέμαχος που λίγο έλειψε να πετύχει με το τόξο, χτυπά τον Αμφίνομο ανάμεσα στους ώμους με κοντάρι (χ 91 κε). Τα στάδια και οι τύποι πολέμου διαδέχονται το ένα το άλλο πριν προλάβουν οι ακροατές ή οι πρωταγωνιστές να αντιληφθούν τη διαφορά μεταξύ τους. Από την αμυντική χρήση του τόξου ο ποιητής μετακινείται στην επιθετική οπλική τακτική. Ο Τηλέμαχος φέρνει από το

106. Για τις κατηγορίες του Ευρύμαχου προς τον Αντίνοο, βλ. Felson-Rubin, 1994, 115 κε· Thalmann 1998a, 187 κε· Marks 2008, 65 κε.

107. Την ίδια κατηγορία απευθύνει και η Πηνελόπη, η οποία προσθέτει και το σχέδιο δολοφονίας του Τηλεμάχου (π 431-32). Βλ. και Marks 2008, 65 κε.

θάλαμο οκτώ κοντάρια, τέσσερις ασπίδες και τέσσερα κράνη (χ 109 κε)· κι ενώ οι υπόλοιποι εξοπλίζονται πάραυτα, ο Οδυσσεάς περιμένει να του τελειώσουν τα βέλη (χ 122 κε) αναδεικνύοντας έτσι διαδοχικά την ήδη γνωστή εικόνα του τοξότη-πολεμιστή (α 262, α 255 κε, σ 376 κε).

Παρά την οπλιτική αντιπαράθεση η αντιστροφή των κανόνων της μάχης είναι εμφανής αφού η μνηστηροφονία, που ολοκληρώνεται κατά τη διάρκεια της νύχτας, δεν είναι παρά μία μορφή ενέδρας σε έναν πολύ περιορισμένο χώρο. Ο σύντομος αυτός πόλεμος-δόλος στο εσωτερικό του μεγάρου έχει προαναγγελθεί ήδη από την πρώτη ραψωδία, όπου γίνεται λόγος για τον φόνο τους (α 296 = λ 119, *ἡὲ δόλω ἢ ἀμφαδόν*, ν 192-3)¹⁰⁸. Ο φόνος των μνηστήρων που σφαγιαστήκαν όπως οι εταίροι στην αυλή του Κύκλωπα (ι 288 κε), δεν είναι παρά μία ενέδρα αντιστροφή με το δόλο-λόχο του δούρειου ίππου (δ 242, θ 494, 515, λ 525, υ 271 κε) όπου οι εξωτερικοί εχθροί διεΐσδυσαν στο εσωτερικό της Τροίας.

Εδώ οι εγκλωβισμένοι παγιδεύτηκαν από τις έξωθεν δυνάμεις στο εσωτερικό του μεγάρου χωρίς δυνατότητα διαφυγής. Ο τρόπος μάχης είναι ενδεικτικός για τη δεινή θέση των μνηστήρων οι οποίοι, εγκλωβισμένοι σε χώρο και χρόνο που δεν τον ελέγχουν, δεν έχουν καμία ελπίδα επιτυχίας. Παρά το τέχνασμά τους να διαφύγουν από τη μόνη εξόδο από την *όρσοθύρη* που οδηγούσε στη *λαύρη* (χ 126 κε)¹⁰⁹, από όπου θα ζητούσαν βοήθεια από το λαό (χ 131 κε), δεν τα καταφέρνουν, αφού η πορτούλα φυλάσσεται με προσοχή. Η απόπειρα αυτή, μια μικρογραφία δόλου στο εσωτερικό της μεγάλης παγίδας που έχει σχεδιάσει ο ποιητής για τους μνηστήρες, αποτελεί την τελευταία τους ελπίδα. Ωστόσο δεν υπάρχει καμία διέξοδος για τους τελευταίους. Οι θύρες λειτουργούν πλέον για αυτούς αρνητικά αφού δεν μπορούν να τις διασχίσουν για να επιστρέψουν στην Ιθάκη. Όπως

108. Για τη μνηστηροφονία ως *λόχο*, βλ. Ρεγκάκος 2006, 61 κε.

109. Για τη θέση της *όρσοθύρης*, βλ. Fernandez-Galiano, στο Russo, Fernandez-Galiano, Heubeck, 1992 (ελλην. μετ. 2005, 378 κε)· Mylonas Shear 2000, 18, 20 κε· Rougier-Blanc 2005, 181 κε.

δεν τα κατάφεραν σε κανέναν από τους στόχους τους, ούτε στην κατάληψη της εξουσίας ούτε στο γάμο με την Πηνελόπη, έτσι θα αποτύχουν και στην πολεμική τους στρατηγική.

Αναγνωρίζοντάς τους όμως ένα ελάχιστο δικαίωμα υπεράσπισης και για να γεφυρώσει την απόσταση μεταξύ άοπλων και οπλισμένων αντιπάλων, ο ποιητής επινοεί μία εικόνα που θα μπορούσε να εξισορροπήσει τις δύο πλευρές. Ο Μελάνθιος φέρνει κρυμμένα όπλα από τους θαλάμους του Οδυσσέα αφού ανέβηκε *ἀνά ῥῶγας μεγάροιο* (χ 143)¹¹⁰, δηλαδή δώδεκα πανοπλίες (δώδεκα κοντάρια, ασπίδες και κράνη). Η εντυπωσιακή συμμετοχή του Μελάνθιου σε αυτή την τελευταία επιχείρηση επιβεβαιώνει για μία ακόμη φορά το χάος που έχει δημιουργηθεί στο εσωτερικό του οίκου, όπου οι δούλοι κατορθώνουν να διεισδύσουν στον χώρο φύλαξης των πολύτιμων αντικειμένων και των όπλων. Πρόκειται για την έσχατη υβριστική πράξη του Μελάνθιου, που πολλές φορές ξεπέρασε τα όρια της θέσης του ως δούλος (ρ 249), πράξη που θα καθορίσει και τον τρόπο τιμωρίας του. Έτσι ο Εύμαιος και ο Φιλοίτιος αφού κλείσουν την πόρτα του θαλάμου και τιμωρήσουν με φριχτά βασανιστήρια τον Μελάνθιο στο θάλαμο των όπλων, όπου τον δένουν και τον κρεμούν από ένα ξύλο του ταβανιού (χ 170 κε)¹¹¹, επιστρέφουν για ενωθούν με τον Τηλέμαχο και τον Οδυσσέα.

Σε ελάχιστο χρόνο οι μνηστήρες περνούν στο στάδιο του οπλίτη, όμως και εδώ η απειρία τους είναι ενδεικτική αφού τα κοντάρια τους δεν βρίσκουν το στόχο τους, εμποδιζόμενα από την πρωτοβουλία της Αθηνάς (χ 257 κε). Η παγίδα έχει γίνει πιο σφιχτή, οι μνηστήρες όχι μόνο δεν μπορούν να απωθήσουν την ομάδα του Οδυσσέα από την πόρτα και το κατώφλι του μεγάρου (χ 1 κε, 71-76, 89-91, 107, 120 κε, 203 κε, 249 κε), αλλά ύστερα από την τιμωρία του Μελάνθιου χάνονται και οι τελευταίες ελπίδες. Ο αγώνας συνεχίζεται με τους τέσσερις υπερασπιστές του οίκου να μάχονται από το κατώφλι (χ 203 κε) και

110. Για τη σημασία της φράσης *ἀνά ῥῶγας μεγάροιο*, βλ. Mylonas Shear 2000, 20 κε.

111. Για την τιμωρία του Μελάνθιου, βλ. παρακάτω σελ. 41 κε.

τους εναπομείναντες μνηστήρες, που προς στιγμήν έχουν περάσει στη θέση του οπλίτη, να παλεύουν από το εσωτερικό (χ 204). Συλλογική αντίσταση προτείνουν στη συνέχεια ο Αγέλαος, ο Ευρύνομος, ο Αμφιμέδων κ.ά. (χ 241 κε), αλλά ρίχνουν μάταια (χ 255 κε, χ 272). Το φονικό ολοκληρώνεται (χ 266 κε, χ 281): γλιτώνει μόνο ο Φήμιος (χ 330 κε) και ο Μέδοντας (χ 361 κε) που καταφεύγουν στο βωμό του Δία στην αυλή (χ 378 κε), ενώ η ικεσία του Ληώδη απορρίπτεται (χ 310 κε).

Με το τέλος του φονικού ο Οδυσσεύς, κυρίαρχος πλέον του παιγνιδιού, στέκεται και αντικρύζει τα νεκρά σώματα των νεαρών εισβολέων (χ 378 κε), επιβεβαιώνοντας τη θέση του στα μάτια των δικών του. Τους βλέπει όλους μέσα στη σκόνη και το αίμα να κείτονται στο χώμα σαν ψάρια που οι αλιείς τα σέρνουν έξω από το γιαλό με δίχτυα στο ακρογιάλι (χ 383)¹¹². Χωμένος στα ψυχρά κουφάρια, γεμάτος αίματα, τρομακτικός στην όψη (χ 401 κε), ο Οδυσσεύς απολογείται στην Ευρύκλεια για τον φρικτό φόνο λέγοντας ότι οι μνηστήρες χάθηκαν από τη μοίρα και τα φριχτά τους έργα (χ 413 κε). Η τιμωρία τους ήταν αναπόφευκτη λόγω των ατασθαλιών τους (χ 317, 416, ω 458).

Ο εγκλεισμός και ο φόνος των μνηστήρων στο εσωτερικό του μεγάρου θυμίζει έντονα την αποτρόπαια σκηνή της σφαγής του Αγαμέμνονα από τον Αίγισθο (α 32 κε, δ 531 κε), όταν ο τελευταίος προσκάλεσε τον αντίπαλό του σε τραπέζι και τον σκότωσε με όλους του συντρόφους του *έν μεγάροισιν* (δ 537, λ 409 κε) με βοηθό την Κλυταιμίστρα (λ 429-430). Παρά τις διάφορες ομηρικές παραλλαγές που αφορούν στις λεπτομέρειες της εκτέλεσης¹¹³, το όλο επεισόδιο έχει

112. Για τις παρομοιώσεις των ψαριών που τονίζουν την έλλειψη ηρωισμού, βλ. De Jong 2001, 540 ad 381-9.

113. Πρβλ. γ 235-36 (από την Κλυταιμίστρα και τον Αίγισθο), ω 200 (η Κλυταιμίστρα υπεύθυνη για τον φόνο). Βλ. επίσης α 29 κε, γ 249 κε, ω 96 97. Για τον μύθο των Ατρείδων στην *Οδύσσεια*, βλ. ενδεικτικά Μαρωνίτης 1971 (1991⁴) 135-139· Felson-Rubin, 1994, 48 κε· Douglas Olson 1995, 24-42· Ζαμάρου 1994, ιδ. 294 κε· Heubeck στο West, Heubeck, Hainsworth, 1988 (1990) (ελλην. μετ. 2004, 184 κε)· Ρεγκάκος 2006, 72, 80 κε· Marks 2008, 17 κε· Farenga 2006, 183 κε, ιδ. σημ. 3· Tsitsibacou-Vasalos 2009.

συχνά θεωρηθεί ως ομόλογο άλλοτε για τη συμπεριφορά του Τηλεμάχου σε σχέση με αυτή του Ορέστη (α 298 κε), και άλλοτε για τη συμπεριφορά του Οδυσσέα σε σχέση με τη στάση του Αγαμέμνονα (ν 383 κε) ή του Ορέστη (γ 301 κε). Το σημείο ωστόσο που μας ενδιαφέρει δηλαδή ο χώρος του φονικού, έχει ιδιαίτερη σημασία για την κατανόηση των δύο σκηνών. Ο Αγαμέμνων, ο νόμιμος κύριος του οίκου, βρίσκεται στη θέση των μνηστήρων σφαγιαζόμενος κατά τη διάρκεια ανόσιου συμποσίου (δ 531, λ 410 κε), στο εσωτερικό του οίκου, ο οποίος ανήκει πλέον στον Αίγισθο (δ 528 κε, λ 409 κε) και στον οποίο έχει ήδη ενταχθεί και η Κλυταιμίστρα. Η λεπτομέρεια αυτή προσδίδει διαφορετικό τόνο στον επικό μύθο των Ατρείδων όπου ο στασιαστής έχει κερδίσει και την εξουσία και τη σύζυγο του αντιπάλου του, αντίθετα από τους μνηστήρες, η απόπειρα των οποίων έχει αποτύχει.

Η αντιστροφή των μορφών δράσης στους χώρους των οίκων του Αγαμέμνονα και του Οδυσσέα είναι εμφανής και στη χρονική τους έκταση. Ενώ λοιπόν στον οίκο του Αγαμέμνονα η κρίση θα συνεχιστεί και στους διαδόχους του, στον οδυσσειακό κόσμο η πορεία αποκατάστασης έχει σχεδόν ολοκληρωθεί. Πρόκειται μάλιστα για μία τελετουργική αποκατάσταση σε όλα τα επίπεδα. Στο πλαίσιο της επαναφοράς της τιμής του οίκου, ρυθμιστής της δικαιοσύνης και εκτελεστής είναι ο ίδιος ο Οδυσσέας που δηλώνει ότι ο φόνος είναι απόλυτα αιτιολογημένος χωρίς τις επιπτώσεις της *άτης*¹¹⁴. Η πράξη αυτή συνοδεύεται από την επαναφορά της εξουσίας του Οδυσσέα σε όλους τους χώρους του οίκου αρχής γενομένης από το εσωτερικό του. Ύστερα από την αντιμετώπιση των εξωτερικών εισβολέων στο *μέγαρον* σειρά έχουν τώρα οι εχθροί που εκδηλώθηκαν στα μύχια δώματα, αφού η μοίρα των μνηστήρων συνδέεται άμεσα και με την τύχη των άπιστων γυναικών που τους ακολούθησαν. Οι πόρτες λοιπόν των θαλάμων που είχαν κλείσει από την Ευρύκλεια (φ 381 κε, χ 394 κε, ψ 39 κε) για να μην αντικρύσουν οι γυναίκες το φονικό (φ 235 κε), ανοίγουν και οι κλειδωμένες δούλες έρχονται σε επαφή με τα τεκται-

114. Farenga 2006, 252 κε.

νόμενα στο *μέγαρον*. Σε μία πρώτη απόπειρα ανάγνωσης και επισκόπησης της κατάστασης στα ενδότερα του οίκου ο Οδυσσέας πληροφορείται από την Ευρύκλεια σχετικά με την πίστη των υπηρετριών (χ 417 κε). Ακολούθως παραγγέλλει στον Τηλέμαχο και τον Εύμαιο να επιβλέψουν ώστε οι δούλες να καθαρίσουν τον χώρο (χ 435 κε), τους θρόνους και τα τραπέζια (χ 435 κε). Οι επόμενες σκηνές δείχνουν την πρόθεση του Οδυσσέα να κάνει εμφανή την απουσία της κοινωνικής θέσης των διεκδικητών του οίκου, δηλαδή των μνηστήρων και των οπαδών τους. Έτσι οι άπιστες κυρίως δούλες (χ 433 κε) σηκώνουν τα άψυχα κορμιά και τα πετούν στην αυλή (χ 437 κε, χ 448 κε, ψ 49), όπως ακριβώς προέβλεψε το όραμα του Θεοκλύμενου (υ 350 κε). Πρόκειται για την ίδια αυλή όπου οι μνηστήρες περνούσαν τον καιρό τους παίζοντας (α 106 κε) ή σχεδιάζοντας τον φόνο του Τηλεμάχου (π 343 κε).

Η ατιμωτική πρόθεση των πτωμάτων εκτός του μεγάρου συνιστά ενδεχομένως ένα αφηγηματικό τέχνασμα ώστε να γίνει γνωστή όσον το δυνατόν ευρύτερα η νίκη του ήρωα στον έξω κόσμο και το φονικό να έλθει αργότερα σε κοινή θέα. Η κακοποίηση ωστόσο των σωμάτων των νεκρών, που ελάχιστα θυμίζει την κακοποίηση του σώματος του Έκτορα στην *Ιλιάδα*, αναδεικνύει τη σκόπιμη παράλειψη των επικήδειων τελετών που έπρεπε να αποδοθούν στους μνηστήρες. Η έμφαση στις πρακτικές αυτές, διάχυτη στο επικό δημιούργημα, όπως φαίνεται και από τα παραδείγματα του Ελπήνορα (λ 51 κε) ή και του ίδιου του Οδυσσέα (β 239 κε, 290 κε), δεν βρίσκει εφαρμογή στο παράδειγμα των μνηστήρων όπου η παράλειψη των επικήδειων τελετών και μάλιστα η κακοποίηση των σωμάτων των εχθρών του οίκου και η στέρηση της ταφής τους είναι εντυπωσιακή. Στη φρικιαστική αυτή εικόνα όπου το αίμα και τα είδωλα των νεκρών μολύνουν τους τοίχους και την αυλή, προστίθεται μία ακόμη πράξη, σχεδόν θεατρική, που έχει να κάνει με τον τρόπο θανάτωσης των υπηρετριών αφού στον χώρο της αλλαγής θα θανατωθούν οι άπιστες δούλες¹¹⁵ με ένα θάνατο όχι καθαρό (χ 463). Η επιμονή του ποιητή στο σημείο αυτό είναι

115. Για το τμήμα των άπιστων δούλων που κοιμούνται με τους μνηστήρες (π 105 κε, υ 6 κε, 418, χ 37), βλ. παραπάνω σελ. 15, 18.

σαφής. Η απόφαση του Τηλεμάχου να κρεμάσει 12 δούλες (χ 441-442) έξω από το μέγαρο, (*μεσσηγὺς θόλου καὶ ἀμύμονος ἔρκεος ἀύλης* χ 442 = 459, 466), παρακούοντας τις εντολές του Οδυσσέα (χ 440), που είχε προτείνει να τις σκοτώσουν με ξίφος (χ 443), με τρόπο δηλαδή ηρωικό, είναι ενδεικτική της αλλαγής της κατάστασης. Πολλές είναι οι λεπτομέρειες της συγκεκριμένης τιμωρίας που έχουν ενδιαφέρον για τον μελετητή του αρχαίου ελληνικού δικαίου¹¹⁶. Εκτός από τον καθοριστικό ρόλο του Τηλεμάχου στον θάνατο των υπηρετριών¹¹⁷ σημασία έχει ο τόπος, ο χρόνος και ο τρόπος. Αν στα μεταγενέστερα μυθολογικά σχήματα ο απαγχονισμός των διάσημων ηρώιδων συμβαίνει στο θάλαμο, στο εσωτερικό του οίκου, στον χώρο δηλαδή που προσδίδει νόημα στη ζωή τους¹¹⁸, εδώ δεν πρόκειται για αυτοκτονία αλλά για φόνο-τιμωρία που τελείται σύμφωνα με ένα συγκεκριμένο τυπικό. Ο τρόπος που ο Τηλέμαχος κρεμάει τις δούλες, δηλαδή τη μία δίπλα στην άλλη από ένα σκoinί που το φέρνει γύρω γύρω στον στύλο, τεντωμένο πάνω από τη γη ώστε να χάσουν τη ζωή τους σε σύντομο χρόνο (χ 473, *ἤσπαιρον δὲ πόδεσσι μίνυνθά περ*), αναδεικνύει το τεράστιο μίσημα που έχει δημιουργηθεί με το κρέμασμα των σωμάτων που δεμένα στο σκoinί δεν αγγίζουν τη γη (χ 465 κε)¹¹⁹. Με την αιώρηση, την οποία επιτείνουν το σκoinί (*πεισμα* χ 465)¹²⁰ και ο *κίων* (χ 465), όσο και αν η χρήση των συγκεκριμένων αντικειμένων παραμένει σκοτεινή, οι νεκροί απομακρύνονται από το

116. Η Loraux 1985 (ελλην. μετ. 1995), πιστεύει ότι πρόκειται για γυναικείο ατιμωτικό θάνατο σε αντίθεση με τον ανδρικό όπου το αίμα των θυμάτων χύνεται στη μάχη. Η Cantarella 2002 (γαλλ. μετ. 2003, 240 κε) αναφέρεται σε διαβατήριες τελετές. Ο Gualazzi 2005, ιδ. 20 κε τονίζει τη σεξουαλική απιστία των υπηρετριών. Περιγραφή της όλης σκηνής και από τον Fernandez-Galiano, στο Russo, Fernandez-Galiano, Heubeck, 1992 (ελλην. μετ. 2005, 490 κε ad 441-73).

117. Heath 2005, 113 κε.

118. Loraux 1985 (ελλην. μετ. 1995, 68 κε).

119. Σύμφωνα με μεταγενέστερες μαρτυρίες ο απαγχονισμός συνιστά ατιμωτική τιμωρία (Σοφ. *Αντιγόνη* 54, Ευρ. *Ελένη* 298) και δεν ταιριάζει ούτε στις δούλες (Ευρ. *Ελένη* 299).

120. Fernandez-Galiano, στο Russo, Fernandez-Galiano, Heubeck 1992 (ελλην. μετ. 2005, 497 ad x 465): Fulkerson 2002, 337 κε.

έδαφος και την ανθρώπινη κοινότητα, χωρίς να τους έχουν αφιερωθεί οι απαιτούμενες ιερουργίες δηλαδή πρόθεση, μεταφορά και καύση. Αντίθετα η ομηρική περιγραφή του θανάτου των υπηρετριών τοποθετείται στον άγριο κόσμο των πτηνών που παγιδεύονται στις θηλιές που έχουν στηθεί (χ 468 κε)¹²¹.

Η έμφαση στην απομάκρυνση των ταραχοποιών στοιχείων από την κοινότητα βρίσκει την πλήρη εφαρμογή της στο διπλό σχήμα που αφορά στην τιμωρία του δούλου Μελάνθιου, αδελφού της Μελανθώς, η συμπεριφορά του οποίου περιγράφεται με τους όρους *ύπερβασία* (χ 168 κε), *ὑβρις*, *ὑβρίζων* (245), *ἀεικές* (ρ 216), λεξιλόγιο ανάλογο με εκείνο που χαρακτηρίζει τη συμπεριφορά των μνηστήρων¹²². Στην πρώτη τιμωρία, που του επιβλήθηκε αμέσως μετά την είσοδό του στους θαλάμους των όπλων, όπου τον κρέμασαν δεμένο πισθάγκωνα από έναν στύλο (χ 173 κε), είναι εμφανής η διαδικασία του *αποτυμπανισμού*¹²³. Στη δεύτερη, που τελείται στην αυλή, προστίθεται, ενώ είναι ακόμη ζωντανός, και ο *μασχαλισμός*, καθώς του κόβουν τη μύτη και τα αυτιά, πετούν του γεννητικά του όργανα και σπάζουν τα χέρια και τα πόδια του (χ 473 κε)¹²⁴. Αν και πρόκειται για ποινή ασυνήθιστη στην ομηρική ποίηση, αφού το μόνο άλλο γνωστό παράδειγμα είναι η

121. Βλ. Loraux 1985 (ελλην. μετ. 1995, 62 κε), για παραδείγματα από την τραγωδία σχετικά με το πέταγμα του πουλιού ως τρόπου απόδρασης από τη ζωή.

122. Για τη συμπεριφορά των μνηστήρων, βλ. παραπάνω σημ. 8.

123. Στην τιμωρία του αποτυμπανισμού αναφέρεται η Cantarella (1981, γαλλ. μετ. 2000, 21 κε και 2002, γαλλ. μετ. 2003, 247 κε), η οποία βλέπει στον τρόπο τιμωρίας των υπηρετριών και του Μελάνθιου, την εκδήλωση δύο διαφορετικών ειδών τιμωρίας, δηλαδή μιας δημόσιας για τους μνηστήρες και μιας ιδιωτικής για τα άπιστα μέλη του οίκου.

124. Ο Davies 1994 και ο Newton 1997, θεωρούν ότι πρόκειται για την τιμωρία του *μασχαλισμού* Ο Fernandez-Galiano, στο Russo, Fernandez-Galiano, Heubeck 1992 (ελλην. μετ., 2005, 501 κε ad 474-477), συγχέει τον *μασχαλισμό* με τον *αποτυμπανισμό*. Η Halm-Tisserant 1995 και 1998, 17 κε είναι ίσως η μόνη που έχει αντιληφθεί ότι πρόκειται για δύο διαφορετικές τιμωρίες. Η πρώτη, ο *αποτυμπανισμός* τελείται στον θάλαμο, η δεύτερη, ο *μασχαλισμός* πραγματώνεται στην αυλή ενώ ο Μελάνθιος είναι ακόμη ζωντανός. Ο Gualazzi 2005, 29, θεωρεί ότι ο ευνουχισμός δεν είναι απλή πράξη *μασχαλισμού*, αλλά δείχνει έλλειψη σεβασμού.

τιμωρία που γνώρισε ο Κένταυρος Ευρυτίων στον οίκο του Πειρίθου (φ 295 κε), όπου λόγω παραβίασης των κανόνων φιλοξενίας οι ήρωες τον πέταξαν έξω από τη πόρτα κόβοντας τη μύτη και τα αυτιά του¹²⁵, ο *μασχαλισμός*, φαίνεται ότι συνιστά μια ιερουργική πράξη που στοχεύει στην εξάλειψη κάθε είδους εκδίκησης από το θύμα¹²⁶.

Έχει επομένως σημασία το γεγονός ότι ο ποιητής εναποθέτει στον χώρο της αυλής του οίκου μία συσσωρευτική εστία μιάσματος, εκθέτοντας ταυτόχρονα, ως ένα είδος ζωγραφικού πίνακα, τα πτώματα των μνηστήρων, τα κρεμασμένα σώματα των υπηρετριών και τα τεμαχισμένα μέλη του Μελάνθιου, υπαινισσόμενος μάλιστα και τη δυνατότητα καθαρισμού που εμπεριέχεται στο είδος της τιμωρίας τους. Η έκθεση–δημοσιοποίηση των κακοποιημένων σωμάτων, όχι έξω από τα όρια της κοινότητας (όπως στην εποχή της πόλης), αλλά έξω από το μέγαρον και εντός του οίκου, αποκτά τη δική της σημασία στην επανένωση των συστατικών στοιχείων και δομών του οίκου.

Η αυλή αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα του οίκου και εκεί βρίσκονταν κατά την αρχαϊκή εποχή ο βωμός του Ερκειού Διός (χ 334, 379) όπως φαίνεται και από τις ομηρικές αναφορές, αφού εκεί θυσίαζαν ο Λαέρτης και ο Οδυσσεάς (χ 334 κε) και εκεί κάθησαν ως ικέτες ο Φήμιος (χ 330 κε) και ο Μέδοντας (χ 365 κε). Η αποδοχή των ικεσιών τους είναι ένα ποιητικό τέχνασμα αφού ο αιολός, οποίος επιζεί από το φρικιαστικό φόνο, θα κάνει πασίγνωστα τα κατορθώματα του Οδυσσεά, εξυμνώντας τους άθλους του και την κυριαρχία των αξιών του οίκου. Η εξύμνηση της νίκης του Οδυσσεά είναι ίσως ο καλύτερος τρόπος για την αποκατάσταση της τάξης.

Η πρόδηλη επομένως έμφαση στον ατιμωτικό τρόπο τιμωρίας των δούλων στον χώρο της αυλής, η οποία είναι εξίσου σημαντική με το μέγαρον, εγγράφεται στην πρόθεση του ποιητή να εικονογραφήσει την πλήρη επαναφορά του Οδυσσεά στους χώρους της εξουσίας του. Μάλιστα η χωροχρονική διάσταση που αφορά στην επιβολή ποινών στους δούλους δεν είναι καθόλου τυχαία. Είναι προφανές ότι η απο-

125. Βλ. Seaford 1994 (ελλην. μετ. 2003, 102 κε).

126. Muller 2011.

βολή των στοιχείων αμφισβήτησης, με τρόπο μιανό και τελετουργικό έξω από το *μέγαρον*, αλλά εντός της επικράτειας του οίκου, έχει ιδιαίτερη σημασία. Το γεγονός αυτό προκύπτει και από τη βούληση του Οδυσσέα να απομακρύνει ο ίδιος το μίasma που έχει κατακλύσει το σύνολο του χώρου της δικαιοδοσίας του, όπου πλέον οι νεκροί μολύνουν τους ζωντανούς. Για να επανενωθούν μάλιστα οι χώροι και να επιστρέψουν αμόλυντοι στην εποπτεία του κυρίου του οίκου πρέπει να καθαρθούν με ιερουργική πράξη: τον καθαρμό αυτόν, που θα επαναφέρει τον οίκο στο πρότερο καθεστώς, τον αναλαμβάνει ο ίδιος ο Οδυσσέας με τη βοήθεια της Ευρύκλειας, που τον εφοδιάζει με θειάφι και νερό (χ 482 κε), με τα οποία καθαρίζει το *μέγαρον*, το *δῶμα* και την *αὐλήν* (χ 494, ψ 50 κε)¹²⁷. Με την ιδιότυπη αυτή ανάληψη του ιερουργικού καθαρμού, από τον κύριο του οίκου του, ο οποίος ανακτά και τα καθήκοντα του ιερέα, συστατικό στοιχείο του αξιώματός του¹²⁸, ο οίκος επανέρχεται στον παλαιό κάτοχό του.

Η πορεία της αποκάστασης έχει σχεδόν ολοκληρωθεί. Ύστερα από τις μακρόχρονες περιπέτειες και τη σταθερή και αμετακίνητη θέση του στο κατώφλι από όπου έριξε τα φαρμακερά βέλη (χ 2, 72), ο Οδυσσέας ανακτά τον θρόνο του (χ 341, *θρόνου ἀργυροήλου*, ψ 164)¹²⁹. Απομένει ακόμη ένα έσχατο σημείο το οποίο θα επιτρέψει στον μοναδικό κυρίαρχο του οίκου να ανακτήσει την τελευταία βαθμίδα της επικράτειάς του. Και εδώ η περιγραφή είναι ενυπωσιακή. Ο ποιητής επιλέγει, εφόσον ήδη έχει αποκατασταθεί η τάξη στο *μέγαρον*, τον συγκεκριμένο χώρο ως σημείο αναφοράς για τον επαναπροσδιορισμό της θέσης του κάθε μέλους του οίκου. Έτσι επαναφέρει με εντυπωσιακό τρόπο την Πηνελόπη στο κέντρο του οίκου· η πιστή σύζυγος που είχε εγκλωβιστεί στο θάλαμό της και δεν έχει πληροφορηθεί τα τελευταία συμβάντα, διαβαίνει τώρα το πέτρινο κατώφλι (ψ 88 κε), εισέρχεται στο *μέγαρον* και στέκεται σαστισμένη απέ-

127. Για τον καθαρμό στο *μέγαρον* και την αυλή του οδυσσεικού οίκου, βλ. το άρθρο μας 2015b.

128. Mazarakis-Ainian 2006.

129. Για τον θρόνο, βλ. παραπάνω σημ. 66.

ναντι και μακριά από τον Οδυσσέα. Ταυτόχρονα ο Τηλέμαχος και οι υπόλοιποι λούζονται και φορούν καθαρούς χιτώνες (ψ 130 κε), ενώ οι χοροί και το τραγούδι (ψ 132 κε) συνθέτουν ένα είδος δόλου-μίμησης των γαμήλιων προετοιμασιών, ώστε να μην γίνει ακόμη γνωστό στον έξω κόσμο το κλέος του φόνου (ψ 137). Τέλος με εντυπωσιακό τρόπο ο Οδυσσέας, επανέρχεται, με τη βοήθεια της Παλλάδας, στην παλαιά μεγαλοπρεπή του εμφάνιση (ψ 156 κε) και ανακτά το θρόνο του (ψ 164), επιβεβαιώνοντας το δικό του πασίγνωστο κλέος (π 241 κε).

Το όλο σχήμα ολοκληρώνεται με την τελευταία πράξη, η οποία έχει το δικό της χρόνο και χώρο. Με ένα πισωγύρισμα στο παρελθόν, για να καλυφθεί η απόσταση των είκοσι ετών απουσίας, η εκ νέου αποκατάσταση του βασιλιά, στο ρόλο πλέον του συζύγου, επισημοποιείται μέσω της επανάληψης της γαμήλιας τελετής. Ο δεύτερος γάμος¹³⁰ επαναφέρει την *όμοφροσύνη* στον οίκο και οι πόρτες της αυλής ανοίγουν (ψ 370). Βρισκόμαστε στον χώρο της ποίησης και όχι της ιστορίας. Όσο για τους συντελεστές όλου αυτού του θεάματος, αυτοί αρκέστηκαν να πλύνουν χέρια και πόδια και να επιστρέψουν στον *δόμον* (χ 478).

4. Οἶκος και πόλις

Ύστερα από την επαναφορά της τάξης στο εσωτερικό του οίκου του Οδυσσέα, ολοκληρώνεται βαθμιαία και η αποκατάσταση στην περιφέρεια της επικράτειάς του. Ο ήρωας, σε μία αντίστροφη κίνηση από αυτή του ταξιδιού της επιστροφής, εξέρχεται, συνοδευόμενος από τους δούλους και το γιο του έξω από την πόλη κατευθυνόμενος προς τους αγρούς όπου κατοικοεδρεύει ο Λαέρτης (α 187 κε, ω 205 κε). Με την τελετουργική δοκιμασία αναγνώρισης πατέρα και γιου, αφού μόνο ο Οδυσσέας μπορεί να δώσει απαντήσεις σχετικά με τα σημάδια που ο ίδιος γνωρίζει (ω 327 κε), δηλαδή την ουλή (ω 330 κε) και τα δένδρα (ω 336)¹³¹, κλείνει ο κύκλος των σημείων που χαρα-

130. Bergren 1995· Μαρωνίτης 2005a1.

131. Για το σημάδι της ουλής του Οδυσσέα, βλ. παραπάνω σημ. 68. Σχετικά με τα δένδρα του Λαέρτη, βλ. Zeitlin 1995, 117-152· 1997· Sels 2013, ιδ. 199 κε.

κτηρίζουν τα νεανικά κατορθώματα και την ταυτότητα του ήρωα πριν από την αναχώρηση για την Τροία. Όπως και με τη σκηνή της αναγνώρισης Οδυσσέα–Πηνελόπης τονίζεται η προ εικοσαετίας κατάσταση, έτσι και εδώ συσφίγγει ο κύκλος της πατρικής γραμμής του Λαέρτη με το γιο του και τον εγγονό του (ω 514-514): το παρόν, το παρελθόν και το μέλλον συγχωνεύονται σε μία ενιαία εικόνα. Παράλληλα ενισχύονται και οι δεσμοί του συνόλου των μελών του οίκου με τον κόσμο των δούλων. Η υποδοχή του Οδυσσέα από τους υπόλοιπους γιους και τον ίδιο τον Δόλιο (ω 397 κε), πιστό δούλο του Λαέρτη, που ανήκε στην κληρονομιά της Πηνελόπης από τον πατέρα της (δ 735 κε), αλλά και πατέρα του Μελάνθιου και της Μελανθώς¹³², δηλώνει το τέλος της αναταραχής και στον κόσμο των υποτακτικών. Με την επανάληψη των χρονικών σταθμών του Οδυσσέα η ταυτότητα του ήρωα ανασυστήνεται και ανασυγκροτείται στο πλαίσιο του οίκου, όπου πλέον συνυπάρχουν όλοι, δούλοι και κύριοι, νέοι και γέροι. Με άλλα λόγια, στην επικράτεια του Λαέρτη επισφραγίζεται η συνέχεια του οίκου και η σχέση του Οδυσσέα με τη γη του στην οποία επιστρέφει ύστερα από τις πολεμικές και τις θαλάσσιες περιπλανήσεις.

Και ενώ επιβεβαιώνεται και τοπογραφικά η συνοχή του οίκου με τη θυσία-τραπέζι (ω 215, 359 κε), η διαμάχη για την κυριότητά του γίνεται γνωστή και στους συμπολεμιστές του Οδυσσέα. Ο Αμφιμέδων, ένας από τους γηραιότερους μνηστήρες, σχεδόν σύγχρονος του Αγαμέμνονα (ω 191 κε), κατά το ταξίδι του στον Άδη, μεταφέρει στους νεκρούς ήρωες την είδηση για τον φόνο των διεκδικητών του οίκου και της Πηνελόπης. Πέρα από τα φιλολογικά προβλήματα που έχουν ανακύψει σχετικά με την ενότητα της τελευταίας ραψωδίας της *Ὀδύσσειας*¹³³ είναι προφανές ότι ο ποιητής διευρύνει για μια ακόμη

132. Πρόκειται για τον Δόλιο, πατέρα του Μελάνθιου, βλ. Nagler 1993, 256 κε· Thalmann 1998a, 67 κε. Για το ρόλο του Δόλιου σε προγενέστερες της *Ὀδύσσειας* ποιητικές εκδοχές, βλ. Haller 2013.

133. Για την υπόθεση ότι η τελευταία ραψωδία της *Ὀδύσσειας* αποτελεί προσθήκη ώστε να συμβαδίζει με τις αντιλήψεις του τέλους του 7ου αιώνα, βλ. Seaford 1994 (ελλην. μετ. 2003, 38-42)· Sourvinou-Inwood 1996², 94-106. Η West

φορά τους δραματουργικούς χώρους και χρόνους. Η κάθοδος των μνηστήρων στον Άδη λειτουργεί ως όχημα πληροφόρησης των νεκρών ηρώων του τρωικού πολέμου για τα συμβάντα στον οίκο του Οδυσσέα και κατ' αναλογίαν έως έμμεσος υπαινιγμός για την κατάσταση και τα τεκταινόμενα στους δικούς τους οίκους. Ταυτόχρονα όμως οι μνηστές γνωρίζουν από κοντά αυτούς τους ήρωες, ο πικρός γυρισμός των οποίων αποτέλεσε ήδη τραγούδι των αιιδών (α 325 κε). Είναι η πρώτη φορά που οι μνηστές αποκτούν επαφή με πρόσωπα που ανήκουν σε παλαιότερες εποχές.

Παράλληλα με το άνοιγμα στο παρελθόν και το μέλλον ο ποιητής κινείται και στο αφηγηματικό παρόν που σχετίζεται με την κρίση, την έριδα που έχει ενσκήψει στην πόλη της Ιθάκης. Εδώ η διεύρυνση γίνεται σε επίπεδο τοπικό, θεσμικό και τελετουργικό. Έτσι όταν η φήμη φέρνει στο άστυ τα νέα για τον φόνο των μνηστήρων (ω 413, *ἄγγελος κατὰ πτόλιν*), οι δικοί τους τρέχουν να θάψουν τους νεκρούς ο καθένας στον τόπο του (ω 415 κε). Αντίθετα από την *Τηλεμάχεια* όπου ο γιος εξήλθε προς αναζήτηση του πατέρα του, τώρα οι γονείς των μνηστήρων κινούνται προ τον οίκο γυρεύοντας τα σώματα των νεκρών κληρονόμων τους, ένας μακρινός απόηχος του ταξιδιού του Πριάμου στο αντίπαλο στρατόπεδο, προς αναζήτηση του σώματος του Έκτορα. Αποκαθίστανται έτσι οι θρησκευτικές αξίες αφού τα νεκρά σώματα των μνηστήρων, που παρέμεναν άταφα έως τώρα (ω 186 κε), θα γνωρίσουν τις αρμόζουσες επικήδειες τελετές στους τόπους των γονέων τους.

Όμως παραμένει ανοικτό το θέμα της κοινωνικής αποκατάστασης, δηλαδή της εκδίκησης για τον φόνο των νεαρών στασιαστών. Έτσι με το πέρας της συλλογής των νεκρών σωμάτων και τη γρήγορη ταφή τους, οι ηλικιωμένοι συγκεντρώνονται στην αγορά, που συγκαλείται αυθόρμητα χωρίς ιδιαίτερη πρόσκληση (ω 420 κε)¹³⁴. Εδώ πρώτος παίρνει τον λόγο ο Ευπείθης, ο πατέρας του Αντίνοου (ω 422 κε), ο

1989, θεωρεί την τελευταία ραψωδία ως προσθήκη του 6ου αιώνα. Αντίθετα ενωτικοί εμφανίζονται η Wender 1978, ο Ρεγκάκος 2006 και ο Marks 2008, 63 κε, ο οποίος συνοψίζει όλες τις προηγούμενες απόψεις.

134. Flaig 1997· Barker 2009, 108 κε.

οποίος τονίζει την ευθύνη του Οδυσσέα για τον αφανισμό των εταίρων και των μνηστήρων, δηλαδή των δύο νεότερων γενιών της Ιθάκης, και κατά συνέπεια την εκμηδένιση κάθε ελπίδας ανανέωσης της πόλης (ω 426-429). Λόγω της ευθύνης του Οδυσσέα απέναντι στον λαό, ο Ευπείθης απορρίπτει τη λύση της απομάκρυνσης-εξορίας του ήρωα (ω 430 κε), τιμωρία που και ο ίδιος ο Οδυσσέας έχει αποποιηθεί (ψ 118-120)¹³⁵. Η βεντέτα θανάτου που προτείνει ο Ευπείθης¹³⁶ και η αλληλεγγύη των υπόλοιπων γονέων διατυπώνεται με όρους συλλογικής εκδίκησης (ω 435, *τισόμεθα*), αφού διαφορετικά η ντροπή (ω 433, *λώβη*), θα τους ακολουθεί για πάντα.

Η εφαρμογή διαφορετικών κωδίκων από τον Οδυσσέα και τους γονείς των μνηστήρων είναι προφανής. Ο Οδυσσέας πραγματοποίησε το φόνο των μνηστήρων σύμφωνα με τους κανόνες του οίκου, ενώ οι γονείς τους απαιτούν δικαιοσύνη και ανταπόδοση σύμφωνα με τους κανόνες του δήμου. Ενώ ο Τηλέμαχος (α 380 κε, β 143 κε), ο Εύμαιος (ξ 377, 417), ο Οδυσσέας (σ 280) και άλλοι θεωρούν επιβεβλημένη την τιμωρία των μνηστήρων (*νήποινοι*)¹³⁷, η δήλωση του Ευπείθη για ανταπόδοση παραμένει μετέωρη (ω 435).

Οι αξίες που προβάλλονται από τους ιθακήσιους είναι αυτές της πόλης και όχι του οίκου. Ωστόσο η απαίτηση για την αποκατάσταση της τιμής των μνηστήρων δεν θα ολοκληρωθεί όπως δεν ολοκληρώ-

135. Πρακτική γνωστή από την πλαστή αφήγηση του Οδυσσέα (ν 259 κε), όπου ο ήρωας έφυγε μετά τον φόνο του γιου του Διομήδη, την προφητεία του Θεοκλύμενου που απομακρύνθηκε φυγόδικος από το Άργος (ο 222 κε), και τον λόγο του Ευπείθη που έβλαψε του Ταφιάτες (π 424 κε). Για την αυτοεξορία του Οδυσσέα (ψ 118 κε), σύμφωνα με τη μεταγενέστερη παράδοση, βλ. Seaford 1994 (ελλην. μετ. 2003, 67 και σημ. 118).

136. Marks 2008, 67 κε.

137. Στην καταδίκη των μνηστήρων επιμένουν ο Τηλέμαχος (α 115 κε, 374 κε), η Αθηνά (α 253 κε), ο Αλιθέρης (β 161 κε, ω 454), ο Νέστωρ (γ 210 κε), ο Μενέλαος (δ 332 κε), ο Εύμαιος (ξ 81 κε), η Πηνελόπη (ρ 99 κε, χ 63 κε), ο Φιλοίτιος (υ 215), ο Θεοκλύμενος (υ 37 κε), ο Λαέρτης (ω 282 κε) κλπ. Για τη σημασία του όρου *νήποινος* (α 380, β 145, ξ 377, 417, σ 280), βλ. Velissaropoulos-Karakostas 1991, 93-105· Πεrusinάκης 1995, ιδ. 298 κε.

θηκε και η πορεία ενηλικίωσής τους καθώς οι ιθακήσιοι δεν θα κατορθώσουν να πάρουν εκδίκηση. Το πάθος και η επιχειρηματολογία του Ευπείθη για την ενοχή του Οδυσσέα μετριάζεται από τον λόγο του μάντη Αλιθήρση, που έχει προαναγγείλει το χαμό των μνηστήρων (β 157 κε), αλλά και το μερίδιο ευθύνης των πατεράδων στα σφάλματά τους (ω 451 κε), όπως και από τον λόγο του Μέδοντα (ω 439 κε) που ήλθε από το *μέγαρον* (ω 440) στο *μέσον* της κοινότητας (ω 441) για να δηλώσει ότι ο Οδυσσέας έχει την προστασία του Δία.

Οι διαφορές μεταξύ των αξιών και των εποχών, που η κάθε παράταξη αντιπροσωπεύει, αναδεικνύονται και στην τελική αναμέτρηση. Το σύνολο του οίκου του Οδυσσέα αγωνίζεται ενάντια στην πλειοψηφία του δήμου (ω 464) που πείθεται στον λόγο του Ευπείθη (ω 465-6). Και ενώ οι δυνάμεις τη στάσης φανερώνονται στο εσωτερικό του δήμου, η πλάστιγγα γέρνει προς την πλευρά του ενωμένου πλέον και σφιχτά οργανωμένου οίκου. Η τιμωρία του Ευπείθη από τον Λαέρτη (ω 521)¹³⁸, εκπρόσωπο της παλαιάς γενιάς των άριστων πολεμιστών (ω 376-82), αλλά και η συνεργασία του Οδυσσέα με τον Τηλέμαχο (ω 526 κε) φέρνει στο προσκήνιο, με ιδιαίτερη έμφαση, την ενότητα όλης της γενιάς (ω 505 κε). Ο φόνος των ιθακησίων θα ήταν γεγονός αν δεν παρενέβαινε τελικά η Αθηνά, η οποία εκφράζοντας τη θέληση του Δία (ω 483), υποχρεώνει τους συμπλεκόμενους να ορκιστούν ότι θα επικρατήσει ειρήνη μεταξύ τους και ότι ο Οδυσσέας θα συνεχίσει να βασιλεύει (ω 483 κε). Παρά τις τελευταίες αψιμαχίες η Αθηνά σταματά τον χρόνο, επιβάλλοντας μία νέα τάξη πραγμάτων που στην ουσία συνιστά

138. Για τον Λαέρτη (α 188 κε, δ 754 κε, λ 187 κε, ω 226 κε) και τη γενιά του Λαέρτη (π 118 κε, ω 514-5150), βλ. Wender 1978, 45 κε· West 1989· Scodel 1998, 9 κε, για τη δοκιμασία του Λαέρτη από τον Οδυσσέα και ότι ο Λαέρτης ενεργεί ως ήρωας πολεμιστής. Ο Sauzeau 2003 θεωρεί τον Λαέρτη ως εκφραστή της πρώτης ινδοευρωπαϊκής λειτουργίας, αυτής της εξουσίας, και συγκρίνει με ινδικά παράλληλα. Βλ. επίσης Goldhill 2010, 115-127, για θέματα διαδοχής και Sels 2013 για τις επικήδειες τελετές.

Για τα προβλήματα που παρουσιάζει η απομάκρυνση του Λαέρτη από τον οίκο, βλ. West στο West, Heubeck, Hainsworth 1988 (1990) (ελλην. μετ. 2004, 240 ad 188-930).

επιστροφή στο παρελθόν. Έτσι η Αθηνά μεταφέροντας την εντολή του Δία υποχρεώνει τους ιθακήσιους να πάψουν τον πόλεμο (ω 531 κε) και τον Οδυσσέα να σταματήσει το *νεϊκος* (ω 544-545)¹³⁹.

Κλείνοντας τη διαδρομή μας στην ποιητική απόδοση των εντάσεων στο κέντρο του ομηρικού οίκου στο *μέγαρον*, είναι πλέον προφανές ότι στον συγκεκριμένο χώρο επιλύεται η βαθύτατη κρίση που έχει προκύψει από την αμφισβήτηση εκ μέρους των μνηστήρων των δικαιωμάτων των ενοίκων του, και από την επανεκδίκηση εκ μέρους του Οδυσσέα όσων κάποτε του ανήκαν. Προβλήματα από διαφορετικές εποχές που αντανακλούν διαφορετικά πολιτικά συμφραζόμενα συναντώνται ποιητικά και επιλύονται στον κεντρικό χώρο του οίκου, το *μέγαρον*. Η επική έμπνευση, αν και γνωρίζει το *μέσον* και τη δύναμη της πλειοψηφίας (ω 464), καταφεύγει σε σχήματα περισσότερο οικεία στο ακροατήριό της, δηλαδή επανίδρυση του οίκου, και προβληματισμός για θέση των ανδρών, των γυναικών, των δούλων και των νεαρών στασιαστών στο παλαιό σύστημα.

Κατά συνέπεια ο χώρος επίλυσης της κρίσης δεν είναι απλά ένα σκηνικό, όπως ήδη έχει τονίσει ο Kullmann¹⁴⁰, αλλά λειτουργεί ως το κεντρικό σημείο επαναπροσδιορισμού των ορίων εξουσίας τόσο των νέων διεκδικητών όσο και των παλαιών κυρίων. Ο μικρόκοσμος του μεγάρου μετατρέπεται σε megákosmos όπου εικονογραφούνται όλες οι αλλαγές που έχουν ανακύψει από το μακρόχρονο κενό εξουσίας. Ο αγώνας στον περικλειστο χώρο του μεγάρου είναι ένας αγώνας συμβολικός, ο οποίος, παρά τον βραχύτατο αφηγηματολογικό χρόνο, καλύπτει μια τεράστια χρονική έκταση. Αντίθετα δηλαδή από τον στατικό ορίζοντα του κέντρου του οίκου, όπου καταγράφεται η διάσταση ανάμεσα στις δύο αντίπαλες ομάδες, οι διαφορές στους χρόνους των

139. Για τον Δία σε ρόλο *διαλλακτήρα*, σύμφωνα με τα πρότυπα του 7ου-6ου αιώνα, βλ. Farenga 2006, 261. Για την τελευταία συνέλευση των θεών, βλ. και Marks 2008, 72 κε. Ο Haubold 2005, ιδ. 44, θεωρεί ότι η Αθηνά έχει το ρόλο της ησιοδικής δίκης και ότι η όλη κατάσταση δηλώνει το πέρασμα από την ηρωική στην μεταηρωική εποχή.

140. Kullmann 1990.

συμπλεκόμενων μερών είναι παραπάνω από προφανείς. Στο πλαίσιο όμως της επικής ποίησης το παρελθόν δεν είναι συγκεκριμένο και δεν ορίζεται με σαφήνεια, ενώ η σύνολη ιστορία διοργανώνεται και διαμορφώνεται σύμφωνα με μία κυκλική περί χρόνου αντίληψη¹⁴¹. Η εκδίκηση του Οδυσσέα *πραγματώνεται σε χρόνο* ιδεολογικό και όχι ιστορικό, και ο ήρωας, που δεν προσαρμόστηκε στις νέες απαιτήσεις και διεκδικήσεις προβάλλει ως ιδεατή εξαίρεση στον μεταηρωικό κόσμο¹⁴².

Λαμβάνοντας υπόψη μας τις παραμέτρους αυτές μπορεί πλέον να γίνει κατανοητή η επιλογή του ποιητή, ο οποίος, απευθυνόμενος στο ακροατήριο του 7ου αιώνα, οργανώνει την αφήγησή του γύρω από τον μικρόκοσμο του *μεγάρου*. Η Ιθάκη του Οδυσσέα απορρίπτει τους κλυδωνισμούς που οδήγησαν στους νέους πολιτικούς θεσμούς. Η νίκη στο *μέγαρον* επαναφέρει τον Οδυσσέα στην εξουσία του εμποδίζει όμως την ομηρική Ιθάκη να προσαρμοστεί στην πραγματικότητα της αναδύομενης πόλης.

141. Crielaard 2002, 266 κε.

142. Svenbro 1984, ιδ. 53. Αντίθετα ο Flaig 1997, θεωρεί ότι τα γεγονότα της τελευταίας ραψωδίας, όπως για παράδειγμα η *στάσις*, είναι φαινόμενα καθαρά πολιτικά και ότι η *άγορά*, ενώ αναφέρεται, δεν υπάρχει ως θεσμός, απουσιάζουν δηλαδή τα χαρακτηριστικά της γνωρίσματα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Andersen Ø. 2012, "Older Heroes and Earlier Poems: the Case of Heracles in the *Odyssey*", στο Ø. Andersen, D. T. Haug (εκδ.), *Relative Chronology in Early Greek Epic Poetry*, Cambridge University Press, 138-152.
- Austin N. 1975, *Archery at the Dark of the Moon. Poetic Problems in Homer's Odyssey*, Μπέρκλεϋ-Λος Άντζελες, Λονδίνο.
- Bader Fr., 1976, "L'art de la fugue dans l'Odyssee", *REG*, 89, 18-39.
- Barker E.T.E. 2009, *Entering the Agon. Dissent and Authority in Homer, Historiography and Tragedy*, Οξφόρδη.
- Bakker E.J. 2013, *The Meaning of Meat and Structure of the Odyssey*, Cambridge University Press.
- Barnouw J. 2004, *Odysseus. Hero of Practical Intelligence: Deliberation and Signs in Homer's Odyssey*, Lanham.
- Bergren A.L.T. 1995, "The (Re) Marriage of Penelope and Odysseus: Architecture, Gender Philosophy. A Homeric Dialogue", στο J.B. Carter, S.P. Morris, *The Ages of Homer. A Tribute to Emily Townsend Vermeule*, Austin, 205-220.
- Bertolin R. 2008, "The Mast and the Loom: Signifiers of Separation and Authority", *Phoenix*, 62, 92-108.
- Bremmer J. 1978, "Heroes, Rituals and the Trojan War", *SSR*, 2, 5-38.
- Bonnafé A. 1985, "L'Olivier dans l'Odyssee et le fourré du Parnasse: reprises de termes et reprises de thèmes", *QS*, 11, 101-136.
- Buchan M., 2004 (2007)⁴, *The Limits of Heroism. Homer and the Ethics of Reading*, The University of Michigan Press, Ann Arbor.
- Cantarella E. 1981, *I Supplici capitali in Grecia e a Roma*, Milano (γαλλ. μετ. N. Gallet, *Les Peines de mort en Grèce et à Rome. Origines et fonctions capitales dans l'Antiquité classique* Παρίσι 2000).
- Cantarella E. 2002, *Itaca, Eroi, Donne. Potere tra vendetta e diritto*, Milano (γαλλ. μετ. P.E. Dauzat, *Ithaque. De la vengeance d'Ulysse à la naissance du droit*, Παρίσι 2003).
- Carlier P. 1984, *La Royauté en Grèce avant Alexandre (Études et Travaux. Université de sciences humaines de Strasburg, groupe de recherches*

- d'histoire romaine* 6), Στρασβούργο.
- Cingano E. 2005, "A Catalogue within a Catalogue: Helen's Suitor's in the Hesiodic Catalogue of Women (fr. 196-204)", στο R. Hunter (εκδ.), *The Hesiodic Catalogue of Women. Constructions and Reconstructions*, Καίμπριτζ, 118-152.
- Cohen B. (εκδ.) 1995, *The Distaff Side. Representing the Female in Homer's Odyssey*, Νέα Υόρκη, Οξφόρδη.
- Clayton B. 2004, *A Penelopean Poetics. Reweaving the Feminine in Homer's Odyssey*, Οξφόρδη.
- Colakis M. 1986, "The Laughter of the Suitors in Odyssey 20", *CW*, 79, 137-141.
- Cook E.F. 1995, *The Odyssey in Athens. Myths of Cultural Origins*, Ithaca, Λονδίνο.
- 2009, "'Active' and 'Passive' Heroics in the Odyssey", στο Doherty, 111-134.
- Courrènt M. 2004, "La retenue suspend les pas: seuils et frontières dans l'Odyssee", στο J. Ducos (éd.), *Frontières et Seuis, Eidolon*, 67, 251-263.
- Crielaard J.P. 2002, "Past or Present? Epic Poetry, Aristocratic Self-Representation and the Concept of Time in the Eight and Seventh Centuries BC", στο Montanari, Asheri, 239-284.
- Crissy K. 1997, "Herakles, Odysseus and the Bow: Odyssey 21. 11-41", *CJ*, 93, 41-53.
- Davies M. 1994, "Odyssey, 22, 474-7, Murder or Mutilation", *CQ*, 44, 534-546.
- Danek G. 1998a, "Odysseus and the Bow", στο *Ομηρικά*, 151-164.
- 1998b *Epos und Zitat. Studien zu den Quellen der Odyssee (Wiener Studien Beiheft 22)*, Βιέννη.
- Deger-Jalkotzy S., Lemos I.S. (εκδ.) 2006, *Ancient Greece. From the Mycenaean Palace to the Age of Homer (Edinburg Leventis Studies 3)*, Edinburg University Press.
- De Jong I.J.F. 1985, "Euryycleia and Odysseus Scar: Odyssey 19. 393-466", *CQ*, N.S. 35, 517-8.
- 2001, *A Narratological Commentary on the Odyssey*, Καίμπριτζ.
- Delebeque E. 1958, *Télémaque et la structure de l'Odyssee (Annales de la Faculté des Lettres d'Aix en-Provence)*, Aix en-Provence (ελλην. μετ. Σ. Γκονομοπούλου, *Ὁ Τηλέμαχος καὶ ἡ δομὴ τῆς Ὀδύσσειας*, Αθήνα 1966).

- Detienne M. 1998, *Apollon, le couteau à la main. Une approche expérimentale du polythéisme grec*, Παρίσι.
- De Smidt D.B. 2006, “Horn and Ivory, Bow and Scar: Odyssey 19.559-81”, *CQ*, 56, 284-289.
- Digremont Fr. 2004, “Une cicatrice insignifiante. Le scepticisme de Pénélope”, *Métis*, N.S. 2, 5-28.
- Doherty L.E. 1995 (1998)⁴, *Siren Songs. Gender, Audiences, and Narrators in the Odyssey*, The University of Michigan Press, Ann Arbor.
- 2009, *Oxford Readings in Classical Studies. Homer’s Odyssey*, Οξφόρδη.
- Donlan W. 1998, “Political Reciprocity in Dark Age Greece: Odysseus and his *Hetairoi*”, στο Ch. Gill, N. Postlethwaite, R. Seaford, *Reciprocity in Ancient Greece*, Οξφόρδη, 51-71.
- Dougherty C. 2001, *The Raft of Odysseus. The Ethnographic Imagination of Homer’s Odyssey*, Οξφόρδη.
- Douglas Olson S. 1995, *Blood and Iron. Stories and Storytelling in Homer’s Odyssey (Mnemosyne Suppl. 148)*, Λέυντεν, Νέα Υόρκη, Κολωνία.
- Dubel S. 2011, “Πηνελόπεια ρήτωρ? Sur une apostrophe de Pénélope aux prétendants (*Odyssee* IV, 680–695)”, *Gaia*, 14, 123-134.
- Edwards A.T. 1993, “Homer’s Ethical Geography: Country and City in the Odyssey”, *TAPhA*, 123, 27-78.
- Emlyn-Jones C., Hardwick L., Purkis J. 1992, *Homer. Readings and Images*, Λονδίνο.
- ΕΡΑΝΟΣ. Από τα Πρακτικά του Θ’ Συνεδρίου για την Οδύσσεια (2-7 Σεπτεμβρίου 2000, Ιθάκη 2001).
- ΕΥΧΗΝ ΟΔΥΣΣΕΙ. Από τα Πρακτικά του Ζ’ Συνεδρίου για την Οδύσσεια (3-8 Σεπτεμβρίου 1993), Ιθάκη 1995.
- Galhang S. 2006, “Ulysse aux mille métamorphoses”, στο Fr. Prost, J. Wilgoux (διεύθ.), *Penser et représenter le corps dans l’Antiquité, Actes du colloque international de Rennes 1-4 septembre 2004*, Rennes, 15-30.
- Γιατρομανωλάκης Γ. 1991, *Πόλεως σῶμα. Μιά πρώιμη ελληνική μεταφορά καί προσωποποίηση*, Αθήνα.
- Γκάρτζου Α. 2007, “Οδυσσεύς θεατής, αθλητής και αφηγητής άθλων”, στο Παΐζη-Αποστολοπούλου, Ρεγκάκος, Τσαγγάλης, 157-178.
- Gartzou-Tatti A. 2015a, “Rings and Neclaces. Myths of Power and Value”, στο Κ. Λιάμπη (εκδ.), *Νόμισμα/Κόσμημα. Χρήσεις-Διαδράσεις-Συμβολισμοί από την αρχαιότητα έως σήμερα*, Πρακτικά του Συνεδρίου

- της *Ιου* (*Kerma* 2, υπό έκδοση).
- 2015b, “La souillure et la purification dans l’oikos d’Ulysse” (υπό έκδοση).
- Goldhill S.D., 1988, “Reading Differences: Juxtaposition and the *Odyssey*”, *Ramus*, 17, 1-31.
- 1991, *The Poet’s Voice. Essays on Poetics and Greek Literature*, Καίμπριτζ.
- 2010, “Idealism in the *Odyssey* and the Meaning of *mounos* in *Odyssey* 16”, στο Ph. Mitsis, Ch. Tsagalis, *Allusion, Authority and Truth: Critical Perspectives on Greek Poetic and Rhetorical Praxis, Trends in Classics*, Βερολίνο, Νέα Υόρκη, 115-127.
- Gualezzi S. 2005, “Praised Salves, Forgiven Slaves and Punished Slaves in Odysseus’ Palace”, στο V.I. Anastasiadis, N. Doukellis (εκδ.), *Esclavage antique et discriminations socioculturelles: actes du xxv^{ème} colloque international du GIREA*, Βέρνη, Φραγκφούρτη, 17-31.
- Guodorizzi G., 1997, “The Laughter of the Suitors. A Case of Collective Madness in the *Odyssey*”, στο L. Edmunds, R.W. Wallace, *Poet, Public, and Performance in Ancient Greece*, Βαλτιμόρη, Λονδίνο, 1-7.
- Farenga V. 2006, *Citizen and Self in Ancient Greece. Individuals Performing Justice and the Law*, Καίμπριτζ.
- Felson-Rubin N. 1994, *Regarding Penelope. From Character to Poetics*, Πρίνστον.
- Felson N. 1999, “Paradigms of Paternity: Fathers, Sons, and Athletic/Sexual Prowess in Homer’s *Odyssey*”, στο Kazazis, Rengakos, 89-98.
- Felson-Rubin N., Sale W.M. 1983, “Meleager and Odysseus: A Structural and Cultural Study of the Greek Hunting Maturation Myth”, *Arethusa*, 16, 137-171.
- Finkelberg M. 2005, *Greeks and Pre-Greeks. Aegean Prehistory and Greek Heroic Tradition*, Καίμπριτζ.
- Flaig E. 1997, “Processus de décision collective et guerre civile: l’exemple de l’*Odyssee*, Chant XXIV, v. 419-470”, *Annales HSC*, 52, 3-29.
- Fletcher J. 2008, “Women’s Space and Wingless Words in the *Odyssey*”, *Phoenix*, 62, 77-91.
- Foley H.P. 2009, “Reverse Similes’ and Sex Roles in the *Odyssey*, στο Doherty, 188-207.
- Fulkerson L. 2002, “Epic Ways of Killing a Woman: Gender and Transgression in *Odyssey* 22. 465-72”, *CJ*, 97, 335-332.

- Haller B.S. 2009, "The Gates of Horn and Ivory in Odyssey 19: Penelope's Call for Deeds not Words", *CPh*, 104, 397-417.
- 2013, "Dolios in Odyssey 4 and 24: Penelope's Plotting and Alternative Narratives of Odysseus's Nostos", *TAPhA*, 143.2, 263-292.
- Halm-Tisserant M. 1995, "Autour du supplice de Mélanthios: la pénalité au chant xxii de l'Odysée", *Ktèma*, 20, 287-300.
- 1998, *Réalités et Imaginaire des Supplices en Grèce ancienne*, Παρίσι.
- Haubold J. 2005, "The Homeric Polis", στο M.H. Hansen (εκδ.), *The Imaginary Polis. Symposium, January 7-10, 2004 (Acts of the Copenhagen Polis Centre Vol. 7)*, Κοπεγχάγη, 25-48.
- Hauston G.W. 1975, "Θρόνος, Δίπρος, and Odysseus's Change From Beggar to Avenger", *CP*, 70, 212-214.
- Heath J. 2005, *The Talking Greeks. Speech, Animals, and Other in Homer, Aeschylus and Plato*, Καίμπριτζ.
- Heitman R. 2005, *Taking her Seriously. Penelope and the Plot of Homer's Odyssey*, University of Michigan Press, Ann Arbor.
- Henderson J. 1997, "The Name of the Tree: Recounting Odyssey XXIV 340-2", *JHS*, 117, 87-116.
- Hernandez P.N. 2008, "Penelope's Absent Song", *Phoenix*, 62, 39-62.
- Heubeck A., Hoekstra A., *A Commentary on Homer's Odyssey, Vol. II*, Οξφόρδη 1989 (1990) (ελλην. μετ. Ρένα Χαμέτη, επιμ. Αντώνης Ρεγκάκος, *Ομήρου Οδύσσεια. Κείμενο και Ερμηνευτικό Υπόμνημα, Τόμος Β', Ραψωδίες Ι-ΙΙ*, Αθήνα 2005).
- Hölkeskamp K.-J. 2002, "Ptolis and Agore. Homer and the Archaeology of the City-State", στο Montanari, Asheri, 297-342.
- Higbie C. 1995, *Heroes' Names, Homeric Identities*, Νέα Υόρκη, Λονδίνο.
- Hoffer St. E. 1995, "Telemachus's 'Laugh' (Odyssey 21.105)", *AJPh*, 116, 515-531.
- Holberg I.E. 1997, "The Sign of ΜΗΤΙΣ", *Arethusa*, 30, 1-33.
- Hölscher U. 1989 (2000), *Die Odyssee. Epos Zwischen Märchen und Roman*, Μόναχο (ελλην. μετ. Αγγελική Στασινοπούλου-Σκιαδά, *Οδύσσεια. Ένα έπος ανάμεσα στο παραμύθι και το μυθιστόρημα*, Αθήνα 2007).
- Hurst A., Létoublon Fr. 2002, *La mythologie et l'Odysée. Hommage à Gabriel Germain (Actes du colloque international de Grenoble 20-22 mai 1999)*, Γενεύη.
- Jamison J. 1999, "Penelope and the Pigs: Indic Perspectives on the

- Odyssey”, *CA*, 18, 227-272.
- Karakantza E.D. 1991, “Odysseia or Penelopeia?, An Assessment of Penelope’s Character and Position in the Odyssey”, *Mètis*, 17, 161-179.
- Karanika A. 2011, “Odysseus, Heracles, and the Gorgon in the Underworld”, *Arethusa*, 44.1, 1-27.
- Katz M. 1991, *Penelope’s Renown. Meaning and Indeterminacy in the Odyssey*, Πρίνστον.
- Katz M.A. 1994, “Homecoming and Hospitality: Recognition and the Construction of Identity in the Odyssey”, στο Oberhelman, Van Kelly, Golsan, 49-75.
- Kazakis J.N., Rengakos A. 1999, *Euphrosyne. Studies in Ancient Epic and its Legacy in Honor of Dimitris Maronitis*, Στουτγάρδη.
- Köhnen A. 2009, “Odysseus’ Scar: An Essay on Homeric Epic Narrative Technique”, στο Doherty, 44-61.
- Kullmann W. 1990, “Die poetische funktion des Palastes des Odysseus in der Odyssee”, στο *Ο Ομηρικός Οίκος*, 41-56.
- Kurke L. 1999, “Ancient Greek Board Games and How to Play Them”, *CPh*, 94, 253-55.
- Lafmeur R. 2007, “Building for Ruling. Architecture and Power at Mycenae”, στο J. Bretschneider, J. Driessen, K. van Lerberghe, *Power and Architecture: Monumental Public Administration in the Bronze Age Near East and Aegeum*, Peeters Publishers, 170-128.
- Lateiner D. 1995⁴, *Sardonic Smile. Nonverbal Behavior in Homeric Epic*, The University of Michigan Press, Ann Arbor.
- 2004, “Proxemic and Chronemic in Homeric Epic: Time and Space in Heroic Social Interaction”, *CW*, 98, 413-421.
- Leduc Cl. 1991, “Comment la donner en mariage? La mariée en pays grec (ix^e-ix^e s. av. J.-C.)”, στο G. Duby, M. Perrot (διεύθ.), *Histoire des Femmes en Occident. 1. L’Antiquité*, P. Schmitt-Pantel (διεύθ.), Παρίσι, 259-316.
- Levaniouk O. 2008, “Penelope and the Pandareids”, *Phoenix*, 62, 5-38.
- Levine D.B. 1980, *ΓΕΛΩΙ ΕΚΘΑΝΟΝ. Laughter and the Demise of the Suitors*, διδ. διατρ., University of Cincinnati 1980.
- 1982, “Odyssey 18: Iros Paradigm of the Suitors”, *CJ*, 77, 200-204.
- 1986, “Homeric Laughter and the Unsmiling Suitors”, *CJ*, 78, 97-104.
- Loraux N., *Façons tragiques de tuer une femme*, Παρίσι 1985 (ελλην. μετ. Α. Ροβιάτσου, *Βίαιοι θάνατοι γυναικῶν στήν τραγωδία*, Ἀθήνα 1995).

- Lowenstam St. 2000, "The Shroud for Laertes and Penelope's Guile", *CJ*, 95, 333-348.
- Mazarakis-Ainian A. 2006, "The Archeology of Basileis", στο Deger-Jalkotzy, Lemos, 181-211.
- Μανακίδου Φλ.Π. 2002, *Στρατηγικές της Οδύσσειας. Συμβολή στο ομηρικό ζήτημα*, Θεσσαλονίκη.
- Marks J. 2008, *Zeus in the Odyssey*, Center for Hellenic Studies (*Hellenic Studies* 31), Washington D.C.
- Μαρωνίτης Δ.Ν. 1971 (1991⁶), *Αναζήτηση και νόστος του Όδυσσέα. Η διαλεκτική της Οδύσσειας*, Αθήνα.
- 2005a, *Ομηρικά Μεγαθήματα. Πόλεμος-Ομιλία-Νόστος, δεύτερη έκδοση με τέσσερις πρόσθετες μελέτες*, Αθήνα.
- 2005a1, "Το θέμα της συζυγικής ομιλίας στην Οδύσσεια", *Ομηρικά Μεγαθήματα*, 88-112.
- 2005a2 "Απόλλων και Όδυσσεύς· από την *Ιλιάδα* στην *Οδύσσεια*", *Ομηρικά Μεγαθήματα*, 213-225.
- 2005a3, "Εταίροι και μνηστήρες στην *Οδύσσεια*", *Ομηρικά Μεγαθήματα*, 317-332.
- 2005b, *Επιλεγόμενα στην ομηρική Οδύσσεια*, Αθήνα.
- 2007, "Φονικά άθλα και έπαθλα στα ομηρικά έπη" στο Παϊζη-Αποστολοπούλου, Ρεγκάκος, Τσαγγάλης, 66-68.
- Maronitis D.N. 2002, "Mythos et plokè dans l'Odyssee. `A propos de l'«Irou Pygmè»", στο Hurst, Létoublon, 99-113.
- Monbrun Ph. 2007, *Les voix d'Apollon. L'arc, la lyre et les oracles*, Rennes.
- Μπιργάλιας Ν. 2014, *Πόλη και πολιτικοί θεσμοί στον Όμηρο*, Αθήνα.
- Montanari F., Asheri P. 2002, *Omero tremila anni dopo (Storia e Letteratura* 210), Ρώμη.
- Most G.W. 1983, "Of Motifemes and Megatexts: Comment on Rubin /Sale and Segal", *Arethusa*, 16, 199-218.
- Mueller M. 2007, "Penelope and the Poetics of Remembering", *Arethusa*, 40, 337-361.
- 2010, "Helen's Hands. Weaving for Kleos in the Odyssey", *Helios*, 37.1, 1-21.
- Muller Y. 2011, "Le "maschalismos" une mutilation rituelle en Grèce ancienne", *Ktema*, 36, 269-296.
- Murnaghan S. 1987, *Disguise and Recognition in the Odyssey*, Πρίνστον.
- 2002, "The Trials of Telemachus: Who was the Odyssey Meant for?",

- Arethusa*, 35, 133-153.
- Murray O. 1990, *Symptica. A Symposium on the Symposium*, Οξφόρδη.
- Mylonas Shear I. 2000, *Tales of Heroes. The Origins of the Homeric Texts*, Νέα Υόρκη, Αθήνα.
- Nagler M.N. 1990, "Odysseus: The Proem and the Problem", *CA*, 9, 335-356.
- 1993, "Penelope's Male Hand: Gender and Violence in the Odyssey", στο *Essays on Homeric Epic, Colby Quarterly*, 29.3, 241-257.
- Nagy G. 1979, *The Best of the Achaeans. Concepts of the Hero in Archaic Greek Poetry*, Βαλτιμόρη.
- Newton R.M. 1997, "Odysseus and Melanthius", *GRBS*, 38, 5-18.
- Nickel R. 2010, "Athene, Penelope, and the Vengeance Plot against the Suitors", *QUUC*, 96, 29-54.
- Nortwick Van Th. 2009, *The Unknown Odysseus. Alternate Worlds in Homer's Odyssey*, The University of Michigan Press, Ann Arbor 2009.
- Oberhelman St. M., Van Kelly, Golsan R.J. (εκδ.) 1994, *Epic and Epoch. Essays on the Interpretation and History of a Genre*, Texas University Press.
- Ομηρικά. Από τα πρακτικά του Η' Συνεδρίου για την Οδύσσεια (1-5 Σεπτεμβρίου 1996), Ιθάκη 1998.
- Ο Ομηρικός Οίκος. Από τα πρακτικά του Ε' Συνεδρίου για την Ιθάκη (11-14 Σεπτεμβρίου 1987), Ιθάκη 1990.
- Pace Vetter L. 2005, "Women's Work" as Political Art. *Weaving and Dialectical Politics in Homer, Aristophanes and Plato*, Lanham.
- Παϊζή-Αποστολοπούλου Μ., Ρεγκάκος Α., Τσαγγάλης Χρ. (εκδ.) 2007, *Άθλα και έπαθλα στα Ομηρικά έπη. Από τα Πρακτικά του Ι' Συνεδρίου για την Ιθάκη (15-19 Σεπτεμβρίου 2004)*, Ιθάκη.
- Papadopoulou-Belmendi I. 1994, *Le chant de Pénélope. Poétique du tissage féminin dans l'Odyssee*, Παρίσι.
- Papakonstantinou J. 2010, "Agariste's Suitors: Sport, Festival and Elite Politics in Sixth-Century Greece", *Nikephoros*, 23, 71-93.
- Pedrick V. 1994, "Euryckleia and Eurynome as Penelope's Confidantes", στο Oberhelman, Van Kelly, Golsan, 97-116.
- Perysinakis I.N. 1991, "Penelope's ΕΕΔΝΑ Again", *CQ*, 41, 297-302.
- Περυσινάκης I.N., 1995, "Η Λειτουργία του πλούτου στην πλοκή της Οδύσσειας του Ομήρου", στο *ΕΥΧΗΝ ΟΔΥΣΣΕΙ*, 287-314.
- Petropoulos J.C.B. 2001, *Kleos in a Minor Key. The Homeric Education of*

a Little Prince, Center of Hellenic Studies.

- Pratt L. 1993, *Lying and Poetry from Homer to Pindar*, University of Michigan Press, Ann Arbor.
- Pournara-Karydas H. 1998, *Eurykleia and her Successors. Female Figures of Au-thority in Greek Poetics*, Οξφόρδη.
- Pucci P. 1987, *Odysseus Polytropos. Intertextual Readings in the Odyssey and the Iliad*, Ithaca.
- 2000, “Entre mythe et poésie: le tissage du chant de Pénélope”, *RhR*, 217.2, 279-292.
- Rabel R. (εκδ.) 2005, *Approaches to Homer. Ancient and Modern*, Swansea.
- Ready J.L. 2010, “Why Odysseus Strings his Bow?” *GRBS*, 50, 133-157.
- Reece St. 1993, *The Stranger’s Welcome. Oral Theory and the Aesthetics of the Homeric Hospitality Scene*, The University of Michigan Press, Ann Arbor.
- 1995, “The Three Circuits of the Suitors: A Ring Composition in Odyssey 17-22”, *Oral Tradition*, 10/1, 207-229.
- Ρεγκάκος Α. 2006, *Το χαμόγελο του Αχιλλέα. Θέματα αφήγησης και ποιητικής στα ομηρικά έπη*, Αθήνα.
- Renaud J.-M., Whatelet P., 2002, “L’initiation de Télémaque dans l’Odys-sée”, στο Hurst, Létoublon, 273-286.
- Richardson S. 1996, “Truth in the Tales of the Odyssey”, *Mnemosyne*, 49.4, 393-402.
- Rougier-Blanc S. 1996, “ΠΡΟΔΟΜΟΣ et ΑΙΘΟΥΣΑ. Remarques sur les distinctions sémantiques et fonctionnelles entre deux termes d’architecture domestique employés chez Homère”, *REG*, 109, 44-65.
- 2005, *Les Maisons homériques. Vocabulaire architectural et sémantique du bâtiment (Études d’Archéologie classique 13)*, Παρίσι.
- Rozokoki A. 2001, “Penelope’s Dream in Book 19 of the Odyssey”, *CQ*, 51.1, 1-16.
- Russo J., Fernández-Galiano M., Heubeck A. 1992, *A Commentary on Homer’s Odyssey, Vol. III, Books XVII-XXIV*, Οξφόρδη (ελλην. μετ. Φιλώ Φιλίππου, επιμ. Αντώνης Ρεγκάκος, *Ομήρου Οδύσσεια. Κείμενο και Ερμηνευτικό Υπόμνημα, Τόμος Γ’, Ραψωδίες Ρ-Ω*, Αθήνα 2005).
- Ruzé Fr. 1997, *Délibération et pouvoir dans la cité grecque. De Nestor à Socrate (Histoire ancienne et médiévale 43)*, Université de Paris I, Παρίσι.
- Saïd S. 1979, “Les crimes des prétendants, la maison d’Ulysse, et les festins

- de l'Odyssee", στο S. Saïd, F. Desbordes, J. Bouffartigue, A. Moreau (εκδ.), *Études de littérature ancienne*, Παρίσι, 9-49.
- Sage A. 2008, "Le héros reconnu ne dit pas son nom. Prolégomènes à une analyse du chant XIX de l'Odyssee", *Mètis*, N.S. 6, 170-188.
- Sauzeau P. 2003, "Laërte, le retraité lamentable: approche comparative d'une énigme de l'Odyssee", στο *L'Ancienneté chez les Anciens*, Tom. II, *Mythologie et religion*, Études rassemblées par Béatrice Bakhouse, Université de Montpellier II, 357-370.
- Schein S.L. 2001, "Herakles and Odysseus' Bow: Mythological Allusion in the Odyssey", στο *EPANOS*, 395-407.
- Sherrat S. 2004, "Feasting in Homeric Epics", *Hesperia*, 73.2, 301-337.
- Schmidt M. 2006, "Die Welt des Eumaios", στο A. Luther (επιμ.), *Geschichte und Fiction in der homerische Odyssee (Zetemata 125)*, Μόναχο, 117-138.
- Scodel R. 1998, "The Removal of the Arms, the Recognition with Laertes, and Narrative Tension in the Odyssey", *CPh*, 93, 1-17.
- 2001, "The Suitors Games", *AJPh*, 122, 307-327.
- 2005, "Odysseus' Dog ad the Productive Household", *Hermes*, 133, 401-408.
- 2008, *Epic Facework. Self-presentation and Social Interaction in Homer*, Swansea.
- Scully St. 1990, *Homer and the Sacred City*, Ithaca, Λονδίνο.
- Scheid-Tissinier E. 1992, "Les Prétendants de l'Odyssee, une génération perdue", στο A. Moreau (εκδ.), *L'initiation. Actes du colloque international de Montpellier 11-14 Avril 1991*, Μονπελλιέ, τόμ. I, 105-118.
- 1993, "Télémaque et les prétendants. Les νέοι d'Ithaque", *AC*, 62, 1-22.
- 1994, *Les usages du don chez Homère. Vocabulaire et pratiques*, Νανσύ 1994.
- Seaford R, 1994, *Reciprocity and Ritual. Homer and Tragedy in the Developing City-State*, Οξφόρδη 1994 (ελλην. μετ. Β. Λιαπής, *Ανταπόδοση και τελετουργία. Ο Όμηρος και η τραγωδία στην αναπτυσσόμενη πόλη-κράτος*, MIET, Αθήνα 2003).
- Segal Ch. 1994, *Singers, Heroes, and Gods in Odyssey*, Ithaca, Λονδίνο.
- Sels N. 2013, "The Untold Death of Laertes. Revaluating Odysseus's Meeting with his Father, *Mnemosyne*, 71, 181-205.
- Slater W.J. 1990, "Symptotic Ethics in the Odyssey", στο Murray, *Symptotica*,

- 212-220.
- Slatkin I.M. 1986, "Genre and Generation in the Odyssey", *Mètis*, I.2, 259-268.
- 2005, "Homer's Odyssey", στο J. Foley (εκδ.), *A Companion to Ancient Epic*, Οξφόρδη, 315-329.
- Sourvinou-Inwood Ch. 1995 (1996), *Reading Greek Death. To the End of the Classical Period*, Οξφόρδη 1995.
- Stanford W.B. 1965, "The Ending of Odyssey: an Ethical Approach", *Hermathena*, 100-101, 1965, 5-20
- 1969, "A Reconsideration of the Problem of the Axes in Odyssey xxi", *CR*, 63, 3-6.
- Steiner D. 2009, "Diverting Demons: Ritual, Poetic Mockery and Odysseus-Iros Encounter", *CA*, 28.1, 71-100.
- Steinrück M. 2008, *The Suitors in the Odyssey. The Clash between Homer and Archilochus (Hermeneutic Commentaries 2)*, Νέα Υόρκη.
- Strauss Clay J. 1994, "The Dais of Death", *TAPhA*, 124, 35-40.
- Svenbro J. 1984, "Vengeance et société en Grèce archaïque. `A propos de la fin de l'Odyssee", στο *La Vengeance. Vengeance, pouvoirs et idéologie dans quelques civilisations de l'Antiquité*, textes réunis et présentés par Raymond Verdier, Jean-Pierre Poly, Παρίσι, 47-63.
- Thalmann W.G. 1998a *The Swineherd and the Bow. Representations of Class in the Odyssey*, Ithaca, Λονδίνο.
- 1998b, "Femal Slaves in the Odyssey", στο S.R. Joshel, Sh. Murnaghan, *Women and Slaves in Greco-Roman Culture. Differential Equations*, Λονδίνο, Νέα Υόρκη 1998, 22-34.
- Trümpy C. 2005, "Ἄστυ, πόλις et leur étymologie: quelques observations linguistiques illustrant le processus de l'urbanisation en Grèce du IIe au Ie millénaire av. J.-C.", στο A. Kolde, Al. Lukinovich, A.-L. Rey (εκδ.), *Κορυφαῖοι ἄνδρι. Mélanges offerts à André Hurst (Recherches et Rencontres 22)*, Γενεύη, 533-542.
- Tsitsibacou-Vasalos E. 2009, "Change or Design? Language and Plot Management in the Odyssey. Κλυταίμνεστρα ἄλοχος μνηστὴ ἐμήσατο", στο J. Grethlein, A. Rengakos (εκδ.), *Narratology and Interpretation. The Content of Narrative Form in Ancient Literature*, Βερολίνο, Νέα Υόρκη, 177-212.
- Velissaropoulos-Karakostas J. 1991, "Népoinei tethnanai", στο M. Gagarin, *Symposion 1990. Papers on Greek and Hellenistic Legal History*, Ko-

λωνία, 93-105.

- Vernant J.-P. 1979, “Manger aux pays du soleil”, στο M. Detienne, J.-P. Vernant, *La cuisine du sacrifice en pays grec*, Παρίσι, 239-249.
- Wender D. 1978, *The Last Scenes of the Odyssey* (*Mnemosyne* Suppl. 52), Λέυντεν.
- West St., Heubeck A., Hainsworth J.B. 1988 (1990), *A Commentary on Homer's Odyssey, Vol. I* (ελλην. μετ. Μαρία Καίσαρ, επιμ. Αντώνης Ρεγκάκος, *Ομήρου Οδύσσεια. Κείμενο και Ερμηνευτικό Υπόμνημα, Τόμος Α΄, Ραψωδίες Α-Θ*, Αθήνα 2004).
- West St. 1989, “Laertes Revisited”, *PCPh*, 35, 113-143.
- Westbrook R. 2005, “Penelope's Dowry and Odysseus Kingship”, στο R. W. Wallace, M. Gagarin (εκδ.), *Symposion 2001, Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechts Geshichte* (Evanston, Illinois, 5.-8. September 2001), Βιέννη, 3-23.
- Wohl V.J. 1993, “Standing by the Stathmos: The Creation of Sexual Ideology in the Odyssey”, *Arethusa*, 26, 19-50.
- Wörhle G. 1999, *Telemachus Reise. Väter und Söhne in Ilias und Odyssee oder ein Beitrag zur Erfoschung der Männlichkeitsideologie in der homerischen Welt* (*Hypomnemata* 124), Γοτίγγη.
- Worman N. 2008, *Abusive Mouths in Classical Athens*, Καίμπριτζ.
- Yamagata N. 2005, “Clothing and Identity in Homer: The Case of Penelope's Web”, *Mnemosyne*, 58, 539-544.
- Ζαμάρου Ε. 1991, *Η σύνταξη της μνηστηροφονίας. Προοικονομία και δράση στην Όδύσσεια*, Αθήνα.
- 1994, “Συμπόσιο θανάτου. Μία παράλληλη ανάγνωση της *Ορέστειας* και της *Όδύσσειας*”, *Έλληνικά*, 44, 285-301.
- Zeitlin F. I. 1995, “Figuring Fidelity in Homer's Odyssey”, στο Cohen, 117-152.
- Zervou A. 1990, *Ironie et parodie. Le comique chez Homère* (*Η Βιβλιοθήκη του Φιλολόγου* 15), Αθήνα.
- 2003, *Το παιχνίδι της ποιητικής δημιουργίας στην Ιλιάδα και την Οδύσσεια. Για μια θεωρία της ομηρικής ποιητικής*, Αθήνα.